Сад з розгалуженими стежками

Передмова

Сім оповідань цієї книжки не потребують великих пояснень. Сьоме з них — детективна історія. Читачі ознайомляться зі здійсненням і всіма стадіями підготовки до злочину, мета якого їм відома, але який вони, на мою думку, не розгадають до останніх рядків новели. Інші оповідання мають фантастичний характер; одне з них — "Вавилонська бібліотека" — не зовсім вільне від символізму. Я не перший автор з тих, які розповідали про Вавилонську бібліотеку; ті, хто цікавиться її історією та доісторією, можуть ознайомитися з ними на відповідній сторінці 59-го номеру журналу "Sur" ("Південь"), де називаються такі різні імена, як Левкіп[1], Ласвіц[2], Льюїс Керролл[3] та Аристотель[4]. "У колі руїн" усе має нереальний характер: у новелі "П'єр Менар, автор "Дон Кіхота"" увага зосереджується на долі протагоніста. Назви приписуваних йому творів не мають у собі нічого незвичайного, але їхній підбір невипадковий: вони окреслюють ментальну історію головного героя.

Писати великі книжки — справа трудомістка, але сенсу в ній мало; який глузд у тому, щоб розтягувати на п'ятсот сторінок те, що можна розповісти за кілька хвилин. Набагато ліпше вдавати, ніби такі книжки вже існують, і пропонувати читачеві їхнє резюме або коментар до них. Так зробив Карлайл[5] у "Sartor Resartus"[6], Батлер[7] — у "The Fair Haven"[8]; але й ці твори мають ту ваду, що вони також є книжками не менш тавтологічними, аніж інші. Тож я віддав перевагу критичним роздумам про книжки, яких ніколи не існувало,— цей метод здався мені раціональнішим, і до того ж він вимагав менше зусиль. Саме до таких експериментів належать "Тлен, Укбар, Орбіс Терціус" і "Про творчу спадщину Герберта Квейна".

Тлен, Укбар, Орбіс Терціус[9]

I

Відкриттям Укбара я завдячую поєднанню дзеркала й енциклопедії. Дзеркало тривожно зблискувало у глибині коридору однієї з вілл, на вулиці Ґаона, в Рамос-Мехія; енциклопедія, помилково названа "Anglo-American Cyclopaedia"[10] (Нью-Йорк, 1917 р.), є буквальним, але також і дуже неточним передруком "Encyclopaedia Britannica"[11] видання 1902 р. Це сталося років п'ять тому. Того дня Біой Касарес[12] вечеряв у мене, й між нами виникла тривала дискусія про те, як слід писати роман від першої особи, коли оповідач пропускає або перекручує факти й умисне припускається суперечностей, які допоможуть деяким читачам — дуже малій кількості читачів — розгадати прихований зміст роману, надто жорстокий або надто банальний. З далекого кінця коридору дзеркало пильно спостерігало за нами. Ми відкрили (а коли настає пізня ніч, таке відкриття неминуче), що дзеркала ховають у собі щось страховинне. Саме тоді Біой Касарес пригадав, як один з єресіархів Укбара колись проголосив, що дзеркала і злягання огидні, адже вони збільшують кількість людей. Я запитав у нього, де він вичитав цей чудовий афоризм, і він мені відповів, що "Англо-американська енциклопедія" надрукувала його у своїй статті про Укбар. Бібліотека вілли, яку ми винайняли з усією обставою, мала примірник цього видання. На останніх сторінках двадцять шостого тому ми знайшли статтю про Упсалу. На перших сторінках двадцять сьомого — статтю про урало-алтайські мови, але ніде не виявили жодної згадки про Укбар. Біой, дещо спантеличений, став переглядати томи алфавітного покажчика. Проте його пошуки всіх можливих написань цього слова (Uqbar, Ucbar, Ooqbar, Oukbahr) виявилися марними. Перш ніж піти, він мені сказав, що так називається один з регіонів Іраку, а може, Малої Азії. Скажу щиро, я тоді кивнув йому головою з відчуттям певної ніяковості. Я припустив, що та країна, про яку ніде нічого не сказано, і той анонімний єресіарх були імпровізованою вигадкою Біоя, який посоромився зізнатись у власному авторстві. Марні пошуки в одному з атласів Юстуса Пертеса[13] зміцнили мою підозру.

Наступного дня Біой зателефонував мені з Буенос-Айреса. Він сказав, що в нього перед очима стаття про Укбар у двадцять шостому томі

енциклопедії. Ім'я єресіарха там не було назване, але говорилося про його доктрину, сформульовану майже в тих самих словах, якими змалював її він,— хоч, можливо, не таких літературно вишуканих. Він тоді мені сказав: "Дзеркала і злягання огидні (copulation and mirrors are abominable)". У тому тексті, який він прочитав у енциклопедії, говорилося: "Як був переконаний один з гностиків[14], видимий усесвіт — це ілюзія або (якщо сказати точніше) — софізм. Дзеркала і почуття батьківства викликають відразу (mirrors and fatherhood are hateful), бо вони розмножують і поширюють те, що ми бачимо". Біой сказав, і сказав слушно, що мені було б цікаво побачити ту статтю. За кілька днів він її приніс. Що неабияк мене здивувало, бо в ретельно укладених картографічних покажчиках "Erdkunde"[15] Ріттера[16] не було і згадки про назву, бодай віддалено схожу на Укбар.

Том, який приніс мені Біой, був і справді двадцять шостим томом "Anglo-American Cyclopaedia". Перше й останнє слова на титульному аркуші та на спинці були тими самими (Tor-Ups), що й на нашому примірнику, але замість 917 сторінок цей том мав їх 921. На чотирьох додаткових сторінках і було надруковано статтю про Укбар, не передбачену (як читач уже знає) алфавітним покажчиком. Згодом ми уважно переглянули обидва томи й переконалися в тому, що іншої відмінності між ними не було. Обидва (як я вже, здається, згадував) були передруковані з десятого тому "Encyclopaedia Britannica". Біой придбав свій примірник на якомусь розпродажу.

Ми досить уважно прочитали ту статтю. Процитована Біоєм фраза була, певно, єдиним, що привертало там увагу. Все інше здавалося дуже буденним, цілком відповідало загальному тону цієї енциклопедії і (що й не дивно) навіювало нудьгу. Перечитавши статтю вдруге, ми виявили під її строгим стилем фундаментальну невизначеність. Із чотирнадцятьох назв, поданих у географічній частині, нам були відомі лише три — Хорасан[17], Вірменія та Ерзерум[18],— але й ті були включені в текст якось дивно та неприродно. З історичних персонажів нам досі доводилося чути лише про одного: самозванця й мага Смердіса[19], чиє ім'я було радше використане як метафора. У статті начебто називалися

точні кордони Укбара, проте позначалися вони якимись невідомими пунктами — річками, кратерами й гірськими пасмами того самого регіону. Наприклад, ми прочитали, що на південному кордоні розташовані низовина Цаї Халдун і дельта річки Акса, на островах якої живуть дикі коні. Про це говорилося на сторінці 918. З історичної частини (на сторінці 920) ми довідалися, що під час релігійних гонінь, які мали місце в тринадцятому сторіччі, прихильники істинної віри шукали притулку на цих островах, де до сьогодні збереглися їхні обеліски й досі викопують їхні кам'яні дзеркала. Розділ "Мова та література" був коротким. Там привертало увагу тільки одне: зазначалося, що література Укбара мала фантастичний характер і що її епопеї та легенди ніколи не віддзеркалювали дійсності, а розповідали про вигадані країни Млейнас і Тлен... У бібліографії називалися чотири публікації, які нам досі не пощастило знайти, хоча третя з них — Сайлас Гаслам, "History of the Land, Called Uqbar"[20], 1874 — позначена в каталогах книгарні Бернарда Кварича[21]. Перша має назву "Lesbare und lesenswerthe Bemerkungen über das Land Ukkbar in Klein-Asien" і датується 1641 роком, її автор — Валентин Андрее[22]. Тут буде цікаво відзначити один прикметний факт: через кілька років я несподівано натрапив на це ім'я на сторінках тринадцятого тому "Творів" Де Квінсі[23] (De Quincey, "Writings") і довідався, що то був німецький теолог, який на початку сімнадцятого сторіччя описав уявну спільноту розенкрейцерів — згодом вона і була заснована за тим зразком, який він витворив у своїй уяві.

Того вечора ми пішли в Національну бібліотеку. Але даремно ми гортали там атласи, каталоги, щорічники географічних товариств, спогади мандрівників і твори істориків: ніхто з них ніколи не бував в Укбарі. Загальний алфавітний покажчик того примірника енциклопедії, який приніс мені Біой, також не подавав цієї назви. Наступного дня Карлос Мастронарді[24] (якому я розповів про нашу пригоду) побачив у книгарні на розі вулиць Кор'єнтес і Талькауано чорні спинки "Anglo-American Cyclopaedia"... Він розгорнув і переглянув том XXVI. Звичайно ж, він не знайшов там жодної згадки про Укбар.

II

Якийсь слабкий і майже згаслий спогад про Герберта Еша, залізничного інженера на Півдні, досі зберігається в готелі Адроґе[25] посеред зеленого козолисту та в ілюзорній глибині дзеркал. За життя він існував ніби поза межами реальності, як це буває з багатьма англійцями; коли ж він помер, то перестав бути навіть тим привидом, яким був тоді. А був він високий і завжди стомлений, з ріденькою прямокутною борідкою, колись забарвленою в рудий колір. Якщо не помиляюся, він був бездітним удівцем. Через кожні кілька років їздив до Англії, щоб відвідати (я роблю цей висновок з тих кількох фотографій, які він нам показував) сонячного годинника та гайок високих дубів. Мій батько заприятелював з ним (хоч, мабуть, це надто сильно сказано), і їхня дружба була суто англійською, з тих, що починаються з відмови від будь-яких довірчих розмов, а потім і взагалі обходяться без діалогу. Вони обмінювалися книжками й газетами, іноді грали в шахи, але все це — мовчки... Я пригадую, як він стояв на галереї готелю, з математичним трактатом у руці, іноді задираючи голову й дивлячись на неповторні кольори неба. Якось увечері ми з ним заговорили про дванадцятеричну систему числення (що в ній дванадцять позначається як 10). Еш сказав, що він якраз переобчислює якісь дванадцятеричні таблиці в шістдесятеричні (що в них шістдесят позначається як 10). Він при цьому додав, що цю справу доручив йому якийсь норвежець з Ріу-Ґранді-ду-Сул. Ми були знайомі з ним вісім років, і він ніколи не згадував про своє перебування в тому бразильському штаті... Ми поговорили про життя пастухів, про розбійників-капанґів, про бразильське походження слова "ґаучо[26]" (що його деякі старі люди на сході досі вимовляють з наголосом на "у") і більше жодного разу не згадали — нехай простить мені Бог — про дванадцятеричну систему числення. У вересні 1937 року (нас тоді не було в готелі) Герберт Еш помер від розриву аорти. За кілька днів до того він одержав з Бразилії бандероль рекомендованою поштою. То була книжка ін-октаво майор. Еш забув її в барі, де — через кілька місяців — я її і знайшов. Я почав гортати її і відчув легке й несподіване запаморочення, яке не стану описувати, бо тут я розповідаю не про свої емоції, а про Укбар і Тлен, і Орбіс Терціус. Як навчає іслам, однієї ночі, що називається Ніч над Ночами, розчиняється навстіж небесна брама, і вода у дзбанах стає солодшою; та навіть якби ця брама й справді відчинилася,

то я не відчув би того, що відчув того вечора. Книжка була написана англійською мовою і мала 1001 сторінку. На жовтому корінці шкіряної оправи я прочитав дивовижні слова, що повторювалися на шмуцтитулі: "A First Encyclopaedia of Tlön. Vol. XI. Hlaer to Jangr"[27]. Ані дату, ані місце видання не було вказано. На першій сторінці та на аркуші тонкого паперу, який накривав одну з кольорових гравюр, був надрукований синій овал з написом: "Orbis Tertius". Минуло вже два роки від того дня, як я прочитав у одному з томів піратського видання енциклопедії короткий опис вигаданої країни; тепер же випадок подарував мені щось набагато цінніше й змістовніше. Тепер я тримав у руках велику, повну й ретельно опрацьовану історію невідомої планети з її архітектурою і її конфліктами, з жахіттями її міфології та звуками її мови, з її імператорами та морями, з її мінералами, птахами й рибами, з її алгеброю та вогнем, з її теологічними та метафізичними дебатами. Усе це було викладено чітко, зрозуміло, без видимого наміру повчати або звести все до пародії.

В одинадцятому томі, про який я розповідаю, давалися посилання на томи наступні та попередні. Нестор Ібарра[28] у своїй статті в N. R. F[29], яка вже стала класичною, заперечує існування цих інших томів. Есекіель Мартінес Естрада та Дріе Ларошель[30] спростували його сумнів — і, схоже, зробили це з достатньою переконливістю. Проте залишається фактом, що найретельніші пошуки досі не привели ні до якого результату. Марно длубалися ми мало не в усіх найбільших бібліотеках обох Америк та Європи. Альфонсо Реєс[31], стомившись од цієї важкої праці, схожої на детективний пошук, пропонує, щоб усі ми взялися за реконструкцію та відновлення тих багатьох грубих томів, яких бракує: ex ungue leопет[32]. Він розрахував, чи то жартома, чи то всерйоз, що за життя одного покоління тленістів таку роботу можна завершити. Ця ризикована пропозиція привертає нашу увагу до фундаментальної проблеми: які люди вигадали Тлен? Застосування множини тут неминуче, бо гіпотезу про одного винахідника — такого собі нескінченно мудрого Ляйбніца, що працює у скромній невідомості,— усі одностайно відкинули. Ми виходимо з припущення, що цей brave new world[33] є витвором таємного товариства, яке складається з астрономів, біологів, інженерів, метафізиків, поетів, хіміків, алгебраїстів, моралістів, художників,

геометрів... що працюють під керівництвом нікому не відомого генія. Людей, які відзначилися в цих розмаїтих дисциплінах, існує безліч, проте чи не всі вони неспроможні винайти щось цілком нове, а ще менш вони були б спроможні підпорядкувати свій винахід вимогам строгого й систематичного плану. Цей план такий неосяжний, що внесок кожного з членів такого товариства має бути нескінченно великим. Спочатку нам здалося, що Тлен — це суцільний хаос, безвідповідальний витвір невтримної уяви; але тепер ми знаємо, що це досконало впорядкований космос і внутрішні закони, яким він підпорядкований, були чітко сформульовані, хай і на короткий час. Тут досить буде сказати, що видимі суперечності одинадцятого тому можна вважати фундаментальним доказом існування й інших томів: таким прозорим і таким довершеним є той порядок, який ми знаходимо в ньому. У популярних журналах багато говорилося, з цілком поясненними надуживаннями, про зоологію і топографію Тлену; як на мене, то його прозорі тигри та криваві башти не заслуговують бути предметом уваги для всіх людей. Я наважуся попросити у свого читача кілька хвилин для того, щоб розповісти про концепцію всесвіту, яка панує у Тлені.

Г'юм зазначив раз і назавжди, що аргументи Берклі[34] не допускають ані найменшого заперечення і не вселяють ані найменшої переконаності. Ця думка цілком слушна, коли йдеться про нашу землю, і цілком хибна, якщо ми спробуємо застосувати її до Тлену. Народи, які населяють цю планету, за своєю природою — ідеалісти. Їхня мова і все те, що від неї походить,— релігія, література, метафізика,— припускають ідеалізм. Світ для них — не скупчення об'єктів у просторі, а розмаїта послідовність незалежних дій. Він послідовний, розтягнутий у часі, але не в просторі. У теоретично реконструйованій Ursprache[35] Тлену, від якої утворились "актуальні" мови та діалекти, немає іменників: там ми знаходимо лише безособові дієслова, що за допомогою односкладових суфіксів або префіксів набувають прислівникового значення. Наприклад, у них немає слова, яке відповідало б нашому слову "місяць", але вони мають дієслово, що звучить приблизно як "місяцювати" або "місяціти". Щоб передати значення фрази "Місяць зійшов над річкою", вони сказали

б "Гльор у фанґ аксаксаксас мльо", що відповідає, коли перекласти слова по порядку, "Вгору за безперервно-текти замісяціло".

Сказане вище стосується мов Південної півкулі. У мовах Північної півкулі (про Ursprache яких в одинадцятому томі говориться дуже мало) первісною клітиною є не дієслово, а односкладовий прикметник. Іменник утворюється через накопичення прикметників. Там не кажуть "місяць", а кажуть "прозорий-осяйний на темно округлому" або "світлий-помаранчевий-небесний", або застосовують якесь інше подібне до цих словосполучення. У тому випадку, який ми розглянули, скупчення прикметників позначає реальний об'єкт; але так буває далеко не завжди. У літературі цієї півкулі (як у реальному світі Мейнонґа[36]) існує безліч об'єктів ідеальних, які з'являються і зникають за одну мить, згідно з вимогами поетичної необхідності. Іноді їх характеризує лише проста одночасність. Існують об'єкти, утворені лише з двох характеристик, однієї видимої і другої — чутної: скажімо, помаранчевий колір східного крайнеба і далеке щебетання якоїсь пташки. Існують і такі, що утворюються з багатьох ознак: сонце й вода проти грудей плавця; тремтливе рожеве світло за заплющеними повіками, відчуття того, хто пливе за течією річки й водночас гойдається на хвилях сну. Ці об'єкти другого ступеня можуть поєднуватися з іншими; за допомогою певних абревіатур цей процес може бути, по суті, нескінченним. Існують знамениті поеми з одного-єдиного величезного слова. Це слово включає в себе поетичний об'єкт, створений автором. Той факт, що ніхто не вірить у реальність іменників, у парадоксальний спосіб спричиняється до того, що їхня кількість стає нескінченною. Мови північної півкулі Тлену включають у себе всі іменники, що існують в індоєвропейських мовах нашого світу,— а крім того, багато інших.

Не буде перебільшенням стверджувати, що класична культура Тлену включає в себе лише одну дисципліну: психологію. Усі інші дисципліни підпорядковані їй. Я вже казав, що люди на цій планеті сприймають усесвіт як послідовність ментальних процесів, що вони існують не в просторі, а в послідовному розгортанні часу. Спіноза[37] приписує своєму нескінченному божеству атрибути протяжності й мислення; на Тлені ніхто

не зрозумів би протиставлення першого (характерного лише для певних станів) і другого — що є досконалим синонімом космосу. Можна висловити це й іншими словами: вони не можуть собі уявити, аби щось просторове тривало в часі. Зорове сприйняття диму на обрії, а потім — спаленого поля, а потім — напівпогаслої сигарети, яка й спричинила пожежу, вони вважають досконалим прикладом асоціації ідей.

Цей монізм[38] або тотальний ідеалізм завдає великої шкоди науці. Пояснити (або оцінити) якийсь факт означає поєднати його з іншим фактом. Такий зв'язок, як вважають на Тлені, є наступним станом суб'єкта, який не може ані вплинути на його попередній стан, ані пояснити його. Будь-який ментальний стан є незвідним: навіть просто назвати його — id est[39] класифікувати — призводить до спотворення. З цього можна було б зробити висновок, що на Тлені не існує ані наук, ані навіть логічного мислення. Проте парадоксальна істина полягає в тому, що вони існують, і в майже нескінченній кількості. З філософіями тут відбувається те саме, що відбувається з іменниками в північній півкулі. Той факт, що всяка філософія — це наперед така собі діалектична гра, Philosophie des Als Ob[40], сприяє їхньому розмноженню. Там виникло безліч систем найнеймовірніших, проте елегантно збудованих або наділених сенсаційним характером. Метафізики Тлену не дошукуються ані істини, ані навіть правдоподібності — вони шукають чогось такого, що вражає уяву. Вони вважають метафізику відгалуженням літературної фантастики. Вони знають, що система — це не що інше, як підпорядкування всіх аспектів усесвіту якомусь одному з них. Навіть фраза "всіх аспектів" не мас права на існування, бо припускає неможливе сполучення теперішнього моменту з колишніми. Також є невиправданим застосування фрази "колишні моменти" у множині, бо це припускає інше неможливе поєднання... Одна зі шкіл на Тлені прийшла до заперечення часу: вони вважають, що майбутнє може мати реальність лише як надія в теперішньому, а минуле існує лише як теперішній спогад[41]. Інша школа проголошує, що весь час уже проминув і наше життя — це тільки спогад або присмеркове віддзеркалення, звичайно ж, спотворене та скалічене, необерненого процесу. Ще одна школа вважає, що історію всесвіту — аз нею і всі найменші подробиці про життя кожного з нас — записує якийсь

другорядний бог, що прагне в такий спосіб порозумітися з демоном. Ще одна виходить з припущення, що всесвіт схожий на тайнопис, у якому не всі символи наділені значенням, істинне тільки те, що відбувається через кожні триста ночей. Ще одна вважає, що тоді як ми тут спимо, ми не спимо в потойбічному світі, й таким чином кожна людина — це дві людини.

З усіх доктрин, які існують на Тлені, жодна не має такої скандальної слави, як матеріалізм. Її сформулювали кілька мислителів, доклавши до цього більше запалу, аніж ясності, у вигляді такого собі парадоксу. Аби полегшити зрозуміння цієї немислимої тези, один єресіарх в одинадцятому сторіччі[42] вигадав софізм з дев'ятьма мідними монетами, скандальну славу якого на Тлені можна порівняти з земною репутацією елеатських апорій. Існує чимало варіантів цього "досконало логічного міркування", в яких говориться про різну кількість монет і знаходять їх різну кількість разів. Наводимо найпоширеніший з цих варіантів:

"У вівторок X проходить по безлюдній дорозі й губить дев'ять мідних монет. У четвер Y знаходить на тій дорозі чотири монети, що трохи потемніли після дощу, який ішов у середу. У п'ятницю Z знаходить на дорозі три монети. Того ж таки дня, у п'ятницю, X знаходить дві монети в коридорі свого будинку". Єресіарх[43] хотів зробити висновок з цієї історії про реальність — тобто безперервність — існування дев'ятьох знайдених монет. "Було б абсурдно,— стверджує він,— уявляти собі, що чотири з монет не існували в період від вівторка до четверга, три — від вівторка й до другої половини п'ятниці, дві — од вівторка й до першої половини п'ятниці. Цілком логічно буде припустити, що вони існували — проте існували в якийсь потаємний спосіб, незбагненний для людей,— в усі моменти цих трьох відрізків часу".

Мова Тлену мало придатна для формулювання цього парадоксу — більшість так і не зрозуміли його. Захисники здорового глузду спочатку обмежилися тим, що заперечили правдоподібність такого сюжету. Вони знай повторювали, що це словесний обман, який ґрунтується на

невиправданому застосуванні очевидних неологізмів, не засвоєних мовною практикою і далеких від будь-якого строгого мислення: це дієслова "знайти" і "загубити", які включають у себе початкову суперечність, позаяк припускають тотожність перших і останніх дев'ятьох монет. Вони нагадували про те, що всякий іменник (людина, монета, четвер, середа, дощ) має лише метафоричне значення. Вони викривали підступний характер фрази "що трохи потемніли після дощу, який ішов у середу", яка припускає те, що їхні супротивники намагаються довести: безперервність існування чотирьох монет від вівторка до четверга. Вони пояснювали, що подібність — це одне, а тотожність — зовсім інше, і сформулювали таке собі reductio ad absurdum[44], наводячи гіпотетичний випадок, коли дев'ятеро людей протягом дев'ятьох послідовних ночей терплять сильний біль. Чи не було би безглуздим — запитали вони — стверджувати, ніби це один і той самий біль?[45] Вони сказали, що єресіархом рухав лише блюзнірський намір приписати божественну категорію бути кільком звичайним монетам і що іноді він заперечує множинність, а іноді — ні. Вони наводили і такий аргумент: якщо подібність веде за собою тотожність, то доведеться також визнати, що дев'ять різних монет — це одна монета.

У це важко повірити, але ті спростування були далеко не останніми. Через сто років після того, як була сформульована ця проблема, один мислитель, наділений не менш блискучим розумом, аніж єресіарх, але схильний дотримуватися ортодоксальної традиції, запропонував надзвичайно сміливу гіпотезу. Він дуже дотепно припустив, що існує лише один суб'єкт, що такий неподільний суб'єкт — це кожне зі створінь, які населяють світ, і що всі вони є органами та масками божества. X — це Y і X — це Z. Z знаходить три монети, бо спогадує, що вони були загублені X-ом. X знаходить дві монети у своєму коридорі, бо спогадує, що всі інші вже знайдені... Одинадцятий том дає зрозуміти, що три головні причини детермінували повну перемогу цього ідеалістичного пантеїзму[46]. Перша — відмова від соліпсизму; друга — можливість зберегти психологічну основу наук; третя — можливість зберегти культ богів. Шопенгауер[47] (палкий і прозорий у своїх висновках Шопенгауер)

сформулював дуже схожу доктрину в першому томі свого трактату "Parerga und Paralipomena"[48].

Геометрія Тлену включає в себе дві дисципліни, які дещо відрізняються між собою: геометрію видимості й геометрію дотику. Остання відповідає нашій, і її підпорядковують першій. Основа геометрії видимості — поверхня, а не точка. Ця геометрія не знає паралельних ліній і проголошує, що, переміщуючись, людина змінює форми, які її оточують. В основі арифметики Тлену лежить уявлення про невизначені числа. Жителі Тлену надають особливої ваги поняттю більшого й меншого, яке наші математики позначають символами > та <. Математики Тлену стверджують, що сам процес підрахунку змінює кількості й перетворює їх з невизначених на визначені. Той факт, що різні індивіди, які підраховують одну й ту саму кількість, приходять до однакового результату, психологи розглядають як приклад асоціації ідей або добру вправу для пам'яті. Ми вже знаємо, що на Тлені суб'єкт пізнання є одним і вічним.

У літературних звичаях також панує ідея єдиного суб'єкта. Хто написав книжку, вказують лише в рідкісних випадках. Поняття плагіату не існує: вважається, що всі твори — це твори єдиного автора, автора, який існує поза часом і не має імені. Критика іноді намагається винайти автора: беруться два дуже різні твори,— наприклад, "Дао Де Дзин"[49] і "Тисяча й одна ніч",— приписуються одному авторові, а потім сумлінно намагаються описати психологію цього цікавого homme de lettres[50]...

Їхні книжки також відрізняються від наших. У художніх творах опрацьовується один сюжет, з усіма перестановками, які тільки можна собі уявити. Твори філософського характеру незмінно містять у собі тезу й антитезу, неухильні "про" і "контра" у стосунку до тієї або тієї доктрини. Книжка, яка не включає в себе свою контра-книжку, вважається незавершеною.

Століття і століття ідеалізму не могли не вплинути на реальність. У найстародавніших провінціях Тлену нерідко бувають випадки подвоєння

загублених предметів. Двоє людей шукають олівець: один його знаходить і нічого не каже; другий знаходить другий олівець, не менш реальний, але такий, що більше відповідає його сподіванням. Ці другорядні об'єкти називаються хрьонір, і хоч вони мають менш вишукану форму, проте завжди бувають дещо більшими, аніж перші. Донедавна хрьоніри були тільки побічними дітьми неуважності й забуття. Важко повірити в те, що їхнє методичне продукування почалося не давніше, як сотню років тому, але саме так говориться в одинадцятому томі. Перші спроби були невдалими. Проте modus operandi[51] заслуговує на окрему згадку. Начальник однієї з державних в'язниць повідомив в'язням, що в долині однієї давно пересохлої річки є стародавні поховання, й пообіцяв свободу тим з них, котрі розкопають там щось варте уваги. Протягом тих місяців, які передували розкопкам, їм показували фотографії та малюнки речей, які вони мали знайти. Ця перша спроба показала, що надія та жадібність можуть стати на перешкоді; за цілий тиждень важкої праці лопатою і кайлом в'язням не пощастило розкопати іншого хрьона, крім іржавого колеса, яке опинилося під землею не набагато давніше, ніж розпочався експеримент. Його зберегли в таємниці і згодом повторили в чотирьох школах. У трьох усе закінчилося майже цілковитим провалом; у четвертій (директор якої несподівано помер на самому початку розкопок) учні відкопали — а може, виготовили — золоту маску, стародавній меч, дві або три череп'яні амфори й позеленіле та надбите погруддя якогось царя з написом, який досі нікому не пощастило прочитати. У такий спосіб з'ясувалася непридатність свідків, яким відомо про експериментальний характер пошуків... Дослідження масового характеру продукують об'єкти з суперечливими властивостями; сьогодні віддається перевага індивідуальним і майже імпровізованим пошукам. Методичне виготовлення хрьонірів (так говориться в одинадцятому томі) надало неоціненну допомогу археологам. Воно дозволило їм ретельно дослідити і мало не змінити минуле, яке тепер стало не менш піддатливим і не менш слухняним, аніж майбутнє. Тут цікаво відзначити такий факт: хрьоніри другого й третього ступеня — хрьоніри, утворені від іншого хрьона, хрьоніри, утворені від хрьона, утвореного від хрьона,— підсилюють відхилення, характерні для початкового хрьона, хрьони

п'ятого ступеня майже тотожні йому; хрьони дев'ятого ступеня майже не відрізняються від хрьонів другого ступеня; хрьони одинадцятого ступеня відзначаються чистотою ліній, що не властива для хрьонів первісних. Тут ми маємо справу з періодичним процесом; хрьон дванадцятого ступеня вже починає погіршуватися. Дивовижнішим і досконалішим за будь-який хрьон буває іноді ур — предмет, утворений самонавіюванням, об'єкт, виведений на поверхню надією. Велика золота маска, про яку я вже згадував, може правити за чудовий приклад.

Речі подвоюються у Тлені. Але вони мають також тенденцію блякнути і втрачати деталі, коли люди про них забувають. Тут можна навести класичний приклад порога, що існував, поки його мав звичай переступати один жебрак, і перестав бути видимим, коли той помер. Траплялося, що якісь пташки, кінь рятували руїни стародавнього амфітеатру.

Сальто-Орієнталь, 1940 р.

Постскриптум 1947 р. Я подаю наведену вище статтю в тому самому вигляді, в якому вона була надрукована в "Антології фантастичної літератури", 1940 р., без скорочень, за винятком кількох метафор і своєрідних жартівливих висновків, які сьогодні прозвучали б легковажно. Відтоді відбулося стільки подій... Обмежуся коротким нагадуванням про них.

У березні 1941 року у книжці Гінтона[52], яка належала Гербертові Ешу, було знайдено написаного від руки листа від Ґуннара Ерфйорда. На конверті був поштовий штемпель Оро-Прето; цей лист повністю прояснював таємницю Тлену. Його текст цілком підтвердив гіпотезу Мартінеса Естради[53]. Початок цій дивовижній історії було покладено десь на початку XVII сторіччя, якось увечері чи то в Люцерні, чи то в Лондоні. Саме тоді було засноване таємне товариство з добрими намірами (серед його членів був і Далґарно[54], а згодом до нього приєднався і Берклі), що поставило собі на меті вигадати країну. У досить-таки туманній первісній програмі говорилося про "герметичні

студії", філантропію та кабалу. Саме цією первісною епохою датується незвичайна книжка Андрее. Через кілька років нарад та попередніх висновків члени товариства зрозуміли, що одного покоління замало, щоб вигадати країну. І тоді вони вирішили, що кожен з членів товариства має обрати собі учня, який би продовжив його справу. Ця спадкоємна політика здобула загальну підтримку, й через два століття братство, яке зазнавало переслідувань, відроджується в Америці. Близько 1824 р. у Мемфісі (штат Теннесі) один з його членів поговорив з мільйонером-аскетом Езрою Баклі. Той вислухав його з виразом зверхності й висміяв скромність їхнього проекту. Він сказав йому, що в Америці абсурдно вигадувати нову країну, й запропонував вигадати цілу планету. До цієї грандіозної ідеї він додав іншу, породжену його нігілізмом[55],— зберегти цей грандіозний задум у таємниці. Саме тоді вийшли друком двадцять томів "Encyclopaedia Britannica"; Баклі запропонував видати методичну енциклопедію їхньої уявної планети. Він надасть у їхнє розпорядження свої золотоносні гори, свої судноплавні річки, свої луки, на яких пасуться табуни биків та бізонів, своїх негрів, свої борделі та свої долари, але з однією умовою: "їхній твір не матиме нічого спільного з самозванцем Ісусом Христом". Баклі не вірив у Бога, але хотів показати Богові, який не існує, що смертні люди спроможні задумати і створити новий світ. Баклі був отруєний і помер у Батон-Руж 1828 року; а 1914 року товариство роздало своїм членам, яких було триста, останній том Першої енциклопедії Тлену. Видання було таємним: сорок томів, які її складали (найграндіозніший з творів, на той час задуманих людьми), мали лягти в основу наступного, детальнішого видання, яке буде надруковане вже не англійською мовою, а однією з мов Тлену. Цей огляд ілюзорного світу попередньо назвали Орбіс Терціус, і одним з його скромних творців-деміургів був Герберт Еш чи то як агент Ґуннара Ерфйорда, чи то як член товариства. Той факт, що він одержав примірник одинадцятого тому, говорить нібито на користь другого припущення. Ну а як же інші? 1942 року сталося кілька значущих подій. Я дуже виразно пам'ятаю одну з перших, і, як мені тепер здається, я почасти відчув її пророчий характер. Це сталося в одному з будинків на вулиці Лапріда[56], перед світлим і високим балконом, який дивився на захід. Княгиня де Фосіньї Люсінж одержала з Пуатьє срібний посуд. З глибини великої скрині, змережаної

іноземними печатями, з'являлися витончені й важкі речі: срібло з Утрехта й Парижа, покрите карбованою геральдичною фауною, самовар. Поміж тими речами таємничим і майже невловним тріпотінням сонної пташки тремтів компас. Княгиня дивилася на нього такими очима, ніби не розуміла, що це таке. Синя стрілка показувала на Північний магнітний полюс, металевий корпус був опуклий, літери на його циферблаті відповідали одному з алфавітів Тлену. Таким було перше вторгнення фантастичного світу у світ реальний. Дивний і тривожний збіг обставин зробив мене свідком і другого випадку. Це сталося через кілька місяців у корчмі одного бразильця, в Кучілья-Неґра. Аморім[57] і я поверталися з Санта-Анни. Повінь на річці Такуаремба примусила нас випробувати (і витерпіти) тамтешню примітивну гостинність. Корчмар поставив для нас два рипучі ліжка у великій кімнаті, напхом напханій барильцями та бурдюками. Ми вклалися на них спати, але до самого ранку нам не давав заснути невидимий п'яний сусід, який то вибухав майстерно закрученою добірною лайкою, то, завиваючи, наспівував мілонґи — власне, якусь одну нескінченну мілонґу. Ми, звичайно ж, пояснювали ці невгамовні зойки дією пекучої тростинової горілки нашого корчмаря... Але вранці нашого сусіда знайшли в коридорі мертвим. Його хрипкий голос нас обманув: насправді це був зовсім молодий хлопець. Під час його п'яної маячні з його пояса випали кілька монет і якийсь конус із блискучого металу діаметром у гральну кість. Даремно якийсь хлопчисько намагався підібрати цей конус. Його насилу зміг підняти дорослий чоловік. Я тримав його на своїй долоні кілька хвилин: пам'ятаю, що він був нестерпно важкий і що тиск на мою долоню тривав навіть після того, як я віддав конус. Пам'ятаю також кружечок — слід, який він залишив на долоні. Цей дуже маленький, але такий важкий предмет наповнив мене неприємним відчуттям огиди й страху. Якийсь селянин запропонував кинути його у води бурхливої річки. Проте Аморім купив його за кілька песо. Ніхто нічого не знав про мертвого, крім того, що "він прийшов від кордону". Ці маленькі й дуже важкі конуси (виготовлені з металу, який походить не з нашого світу) є образами божества в певних регіонах Тлену.

Тут я закінчую ту частину своєї розповіді, яка стосується мене особисто. Усе інше живе в пам'яті (якщо не в надіях або страхові) всіх

моїх читачів. Досить буде нагадати або назвати такі факти — в лаконічних і коротких словах, що їх велика загальна пам'ять може збагатити та доповнити. Десь близько 1944 року один дослідник, вивчаючи матеріали газети "Америкен" (Нешвіл, штат Теннесі), розкопав у одній з бібліотек Мемфіса всі сорок томів Першої енциклопедії Тлену. До сьогоднішнього дня тривають суперечки, чи це відкриття було випадковим, чи це сталося з дозволу керівників досі оповитого туманом Орбіс Терціус. Другий варіант видається ймовірнішим. Деякі неймовірні відомості з одинадцятого тому (наприклад, розмноження хрьонірів) були вилучені або пом'якшені у примірнику, виявленому в Мемфісі; цілком розумно припустити, що ці викреслення були зроблені згідно з планом зобразити світ, який не був би занадто несумісним з нашим реальним світом. Завезення предметів з Тлену до різних країн мало доповнити реалізацію цього плану...[58] Залишається неспростовним фактом, що міжнародна преса здійняла неймовірний галас навколо "знахідки". Підручники, антології, резюме, літературні версії, передруки авторизовані й передруки піратські Найвеличнішого Людського Твору поширилися й далі поширюються по всій землі. Майже відразу по цьому реальність почала відступати в багатьох пунктах. І немає ніякого сумніву, що вона хотіла поступитися. Ще десять років тому досить було запропонувати хай там яку симетричну систему, наділену видимістю досконалої впорядкованості, щоб зачарувати людей. То як же не піддатися чарам Тлену, досконало описаної й такої переконливої картини бездоганно впорядкованої планети? Марно було б нагадувати таким людям, що реальність теж упорядкована. Може, й так, але впорядкована вона за законами божественними — тобто, пояснюю, законами, які створені не людьми і які нам ніколи не пощастить до кінця збагнути. Тлен — це лабіринт, але створений самими людьми, лабіринт, вибудуваний у такий спосіб, щоб люди могли розгадати його загадку.

Контакти з Тленом та призвичасність до нього розкладають цей світ. Зачароване довершеною строгістю цієї системи, людство все більше забуває, що це строгість задуму шахістів, а не задуму ангелів. Уже проникає у школи (гіпотетична) "первісна мова" Тлену; а навчання його гармонійної історії (наповненої зворушливими епізодами) витіснило ту

історію, якої навчали в моєму дитинстві; вже в пам'яті людській вигадане минуле розташувалося на місці іншого минулого, про яке ми нічого не знаємо напевне — навіть того, що воно брехливе. Сталися зміни в нумізматиці, фармакології та археології. Гадаю, що біологія та математика теж не залишаться такими, якими вони були... Розсіяна по всьому світу династія вчених-самітників змінила обличчя землі. Їхня справа триває. Якщо мої передчуття мене не обманюють, то через сто років комусь пощастить знайти сто томів Другої енциклопедії Тлену.

І тоді зникнуть з лиця планети англійська, французька та й та ж таки іспанська мови. Світ перетвориться на Тлен. Мені до цього байдуже, у тихому притулку готелю в Адроґе я переглядаю (не маючи наміру його друкувати) зроблений Кеведо[59] переклад "Похоронної урни" Брауна[60].

П'єр Менар, автор "Дон Кіхота"

Твори видимі, які залишив нам цей романіст, можна легко й швидко перелічити. Тому непрощенними уявляються мені ті пропуски та додатки, які ми знаходимо в недостовірному каталозі пані Анрі Башельє, що його мала нахабство запропонувати своїм гідним співчуття читачам — хоч їх і дуже мало, і всі вони кальвіністи[61], якщо не масони або обрізані — одна газетка, чиї протестантські вподобання ні для кого не таємниця. Справжні друзі Менара зустріли появу цього каталогу з тривогою і навіть певним смутком. Здається, лише вчора зібралися ми біля мармурового надгробка в затінку жалобних кипарисів, і ось уже Помилка намагається очорнити його Пам'ять... Тож я відчуваю себе зобов'язаним опублікувати бодай коротке спростування, вказавши на необхідні виправлення.

Я усвідомлюю, що мій убогий авторитет зовсім неважко заперечити. Проте ніхто не заборонить мені навести два свідчення, знехтувати які неможливо. Баронеса де Бакур (на чиїх незабутніх п'ятницях я мав честь познайомитися з поетом, якого ми нині оплакуємо) визнала за можливе цілком схвалити нижченаписане. Графиня де Баньйореджо, один з найвитонченіших умів князівства Монако (а тепер і Пітсбурґа, штат

Пенсільванія, після того як нещодавно вийшла заміж за міжнародного філантропа Симона Кауцша, так нещадно обмовленого — гай-гай! — жертвами його некорисливих оборудок), пожертвувала "задля істини й смерті" (це її буквальні слова) вельможною стриманістю, яка їй властива, й у відкритому листі, опублікованому в журналі "Люкс", також висловила мені своє схвалення. Сподіваюся, цих високих рекомендацій досить.

Я вже сказав, що видима творча спадщина Менара може бути легко встановлена й перелічена. Ретельно переглянувши його особистий архів, я знайшов у ньому такі твори:

а) Сонет, написаний у символістському стилі, який друкувався двічі (в різних варіантах) у журналі "Мушля" ("La conque") (у номерах за березень і жовтень 1899 р.).

б) Монографія про можливість укласти поетичний словник понять, які не є ані синонімами, ані перифразами тих, що знаходять застосування в повсякденній мові, а є такими собі ідеальними об'єктами, що створені за домовленістю й сутнісно призначені для потреб поетичного самовираження. (Нім, 1901 р.).

в) Монографія про "певні зв'язки або спорідненості" між мисленням Декарта[62], Ляйбніца[63] та Джона Вілкінса[64] (Нім, 1903 р.).

г) Монографія про "Characteristica universalis"[65] Ляйбніца (Нім, 1904 р.).

д) Стаття технічного характеру про можливість збагатити гру в шахи, прибравши з шахівниці одного флангового пішака. Менар пропонує, рекомендує, обговорює і зрештою відмовляється від цієї новації.

е) Монографія про "Ars magna generalis"[66] Раймунда Луллія[67] (Нім, 1906 р.).

є) Переклад з передмовою та примітками "Книги вільного винаходу та мистецтва гри в шахи" Руя Лопеса де Сеґури[68] (Париж, 1907 р.).

ж) Чернеткові варіанти монографії про символічну логіку Джорджа Буля[69].

з) Огляд основних метричних законів французької прози, ілюстрований прикладами з Сен-Сімона[70] ("Revue de langues romanes"[71], Монпелье, жовтень 1909 р.).

и) Відповідь Люкові Дюртенові[72] (який заперечував існування таких законів), проілюстрована прикладами з Люка Дюртена ("Revue de langues romanes", Монпельє, грудень 1909 р.).

і) Рукопис перекладу Кеведового "Компасу для освіченого плавання" під назвою "La bussole des precieux"[73].

ї) Передмова до каталогу виставки літографій Каролюса Уркада (Нім, 1914 р.).

й) Книжка "Les problémes d'un probléme"[74] (Париж, 1917 р.), де в хронологічному порядку обговорюються варіанти розв'язань знаменитої проблеми Ахілла[75] та черепахи. На цей час з'явилися вже два видання цієї книжки; за епіграф у другому править порада Ляйбніца "Ne craignezpoint, monsieur, la tortue"[76], і в ньому дещо оновлені розділи, присвячені Раселові[77] та Декарту.

к) Доскіпливий аналіз "синтаксичних звичаїв" Туле[78] (N. R. F., березень 1921 р.). Менар там — нагадую — проголошує, що осуджувати й хвалити — це вияви сентиментальності, які не мають нічого спільного з критикою.

л) Транспозиція в александрійський вірш "Cimetiere marin"[79] Поля Валері[80] (N. R. F., січень 1928 р.).

м) Інвектива проти Поля Валері, процитована в "Сторінках, які пригнічують реальність" Жака Ребуля[81]. (Ця інвектива, зазначимо в дужках, являє собою вивернуту на лівий бік його справжню думку про Валері. Останній так це й зрозумів, і давня дружба між двома письменниками анітрохи не похитнулася.)

н) "Характеристика" графині де Баньйореджо в "переможному томі", — цей вираз належить Ґабріеле Д'Анунціо[82], одному з інших авторів,— який щороку публікує ця дама, щоб спростувати неминучу брехню, яку вряди-годи друкують газети й рекомендувати "світові та Італії" справжній образ власної особи, що так часто потерпав (саме з огляду на її красу та бурхливу діяльність) від хибних або надто поквапних суджень.

о) Цикл вишуканих сонетів, присвячених баронесі де Бакур (1934 р.).

п) Написані від руки вірші, ефект яких завдячує пунктуації[83].

Досі ми говорили (без хай там яких пропусків, якщо не брати до уваги кількох мало значущих сонетів, написаних задля якогось конкретного випадку, щоб похвалити гостинного чи покартати скупого, з альбома пані Анрі Башельє) лише про видиму творчість Менара, в її хронологічному порядку. Тепер я переходжу до іншої його творчості — творчості невидимої, нескінченно героїчної, ні з чим не зрівнянної. А також — о, жалюгідні можливості людини! — незавершеної. Ця творчість — мабуть, найбільш значуща творчість нашого часу — складається з дев'ятого і тридцять восьмого розділів першої частини "Дон Кіхота" й одного фрагмента розділу двадцять другого. Я знаю, що таке моє твердження може видатися безглуздим; виправдати це "безглуздя" і є головною метою мого есею[84].

Два тексти дуже нерівноцінної якості надихнули Менара взятися за цю справу. Один з них — це філологічний фрагмент Новаліса[85] — той, який опублікований під номером 2005 у дрезденському виданні,— де накреслюється тема повного ототожнення з певним автором. Другий —

одна з тих паразитарних книг, які поміщають Христа на паризький бульвар, Гамлета — на Ла Канеб'єр або Дон Кіхота на Волл-стріт. Як і кожна людина з добрим смаком, Менар з огидою ставився до цих непотрібних карнавалів, придатних лише для того,— казав він,— щоб потішити плебея видимим анахронізмом, або (а це ще гірше) навіяти нам переконаність у тому, що всі епохи однакові або що всі вони різні. Набагато цікавішим, хоч і виконаним суперечливо та поверхово, здався йому знаменитий намір Доде[86]: поєднати в одній постати а саме в постаті Тартарена, Винахідливого Ідальго та його зброєносця... Ті, котрі натякають, що Менар присвятив своє життя написанню сучасного "Дон Кіхота", чинять наклеп на його світлу пам'ять.

Він хотів створити не іншого "Дон Кіхота" — це було б неважко,— а саме "Дон Кіхота". Гадаю, немає потреби казати, що він не збирався механічно переписувати оригінал, не мав наміру копіювати його. Його чудовий задум полягав у тому, щоб написати кілька сторінок, які збіглися б — кожним своїм словом і кожним рядком — з відповідними сторінками роману Міґеля де Сервантеса[87].

"Моя мета — геть незвичайна,— писав він мені 30 вересня 1934 р. з Байонни.— Кінцевий пункт будь-якого теологічного або метафізичного твердження — зовнішній світ, Бог, причинність, універсальні форми — є не менш давнім і узвичаєним, аніж цей знаменитий роман. Єдина різниця між ними в тому, що філософи описують у цікавих трактатах проміжні етапи своєї праці, а я був сповнений рішучості їх пропустити". І справді, не залишилося жодної чернетки, яка свідчила б про його багаторічну працю.

Метод, який він обміркував спочатку, був відносно простим і переконливим. Добре вивчити іспанську мову, розвинути в собі любов до католицької віри, воювати з маврами або турками, забути про історію Європи, яку вона пережила від 1602 до 1917 року, бути Міґелем де Сервантесом. П'єр Менар ретельно обміркував такий спосіб (я знаю, він навчився досить вільно користуватись іспанською мовою сімнадцятого сторіччя), але відкинув його як занадто легкий. Радше як неможливий! —

певно, скаже мені читач. Не заперечую, але ж сам задум був на самому початку неможливим, і з усіх неможливих методів, якими можна було б привести його до успішного завершення, цей був найменш цікавим. Бути у двадцятому сторіччі популярним романістом сторіччя сімнадцятого здалося йому самоприниженням. Бути, хай там у який спосіб, Сервантесом і прийти до "Дон Кіхота" здалося йому не таким важким завданням, а отже, й не таким цікавим, аніж і далі залишатися П'єром Менаром і прийти до "Дон Кіхота" через життєвий досвід П'єра Менара. (Ця переконаність, хотів би я зауважити мимохідь, спонукала його пропустити автобіографічну передмову до другої частини "Дон Кіхота". Включити до свого твору цю передмову означало б створити ще одного персонажа — Сервантеса,— але також означало б поставити "Дон Кіхота" в залежність від цього персонажа, а не від Менара. Цей останній, природно, відмовився від такого легкого шляху). "Моє завдання сутнісно не таке важке,— читаю я в іншому місці його листа.— Мені потрібне лише безсмертя для того, щоб виконати його". Чи мушу я признатися вам, що часто уявляю собі, ніби він досяг успіху і я читаю "Дон Кіхота", всього "Дон Кіхота" — з таким відчуттям, що його написав Менар? В одну з минулих ночей, гортаючи розділ двадцять шостий — який Менар навіть не починав писати,— я впізнав стиль нашого друга, і мені немовби вчувся його голос у такій незвичайній фразі: "Річкові німфи, засмучена і волога Ехо[88]". Це надзвичайно переконливе поєднання двох означень, одне з яких указує на духовний стан, а друге — на фізичний, примусило мене пригадати рядок з Шекспіра, який ми обговорювали одного вечора:

Where a malignant and turhaned Turk... [89]

Але чому саме "Дон Кіхот"? — запитає наш читач. Для іспанця таке віддання переваги не здавалося б чимось непоясненним, але, безперечно, воно таким здається для символіста з французького міста Нім, який особливо захоплювався творчістю Едґара По[90], що породив Бодлера[91], що породив Маларме[92], що породив Валері, що породив Едмона Теста[93]. У листі, якого я цитував вище, дається відповідь на це запитання. "Дон-Кіхот",— пояснює Менар,— глибоко цікавить мене, але

не здається мені — як би це висловити? — неминучим. Я не можу уявити собі світ ані без вигуку Едґара По:

"Ah, bear in mind this garden was enchanted!" [94] —

ані без "Bateau ivre"[95] або "Ancient mariner"[96], але знаю, що я спроможний уявити собі його без "Дон Кіхота". (Я говорю, природно, про свою особисту спроможність, а не про історичний резонанс цих творів). "Дон Кіхот" — книжка випадкова, "Дон Кіхот" не є необхідним. Я можу наперед обміркувати його написання, можу написати його, не ризикуючи впасти в тавтологію. Я читав його у свої дванадцять або тринадцять років і прочитав його, мабуть, весь цілком. Згодом я уважно перечитував деякі розділи, ті, про які не говоритиму тепер. У такий самий спосіб я прочитав інтермедії, п'єси "Галатея", "Напучувальні новели", "Мандри Персілеса та Сигізмунди"[97] з їхніми, безперечно, тяжкими поневіряннями та "Подорож на Парнас"[98]... Мій загальний спогад про "Дон Кіхота", спрощений забуттям і байдужістю, можна цілком порівняти з туманним попереднім уявленням про ще не написану книжку. Визнавши можливість створення такого попереднього образу (існування якого в моїй уяві не заперечуватиме жодна тверезо мисляча людина), не можна не погодитися з тим, що моє завдання набагато важче, аніж завдання Сервантеса. Мій не надто вимогливий попередник не ухилявся від допомоги випадку: він створював свій безсмертний роман дещо a la diable[99], пливучи за течією мови та власної фантазії. Я ж узяв на себе таємничий обов'язок буквально повторити його стихійно написаний твір. Свою гру на самоті з самим собою я мушу підпорядкувати двом протилежним правилам. Перше дозволяє мені пробувати всі варіанти формального або психологічного типу; друге вимагає, щоб я приносив їх у жертву на догоду "оригінальному текстові" й обґрунтовував їхнє знищення неспростовними аргументами... До цих штучних перешкод треба додати ще одну, з ними споріднену. Створити "Дон Кіхота" на початку сімнадцятого сторіччя було справою розумною, необхідною, а може, навіть фатально неминучою; але створити його на початку сторіччя двадцятого майже неможливо. Адже недарма збігли ці триста

років, наповнені надзвичайно складними подіями. Серед них — аби згадати бодай про одну — було й створення "Дон Кіхота".

Та незважаючи на ці три перешкоди, фрагментарний "Дон Кіхот" Менара — твір набагато витонченіший, аніж твір Сервантеса. В останньому досить прямолінійно протиставляються лицарські фантазії вбогій провінційній реальності його країни; Менар обирає собі за "реальність" країну Кармен, якою вона була у вік Лепанто[100] та Лопе[101]. Скільки іспанської екзотики підказав би такий вибір Морисові Баресу[102] або докторові Родріґесу Лареті[103]! Менар, з притаманною йому природністю, цього уникає. У його творі немає ані циганщини, ані конкістадорів, ані містиків, ані Філіпа Другого[104], ані аутодафе. Він забороняє собі звертатися до місцевого колориту й захоплюватися ним. Таке уникнення наділяє новим смислом історичний роман і ухвалює безапеляційний вирок "Саламбо"[105].

Не менше вражають і окремі розділи. Наприклад, звернімо увагу на тридцять восьмий розділ першої частини, "де йдеться про дивну промову, яку виголосив Дон Кіхот про військову службу та схильність до наук". Відомо, що Дон Кіхот (як і Кеведо в аналогічному й пізнішому уривку з "Години для всіх") ухвалює рішення на користь військової служби, осудивши потяг до вченості. Сервантес був старим військовим, а тому його вирок цілком зрозумілий. Але щоб Дон Кіхот у П'єра Менара — сучасника "La trahison des clercs"[106] і Бертрана Расела — знову вдавався до цих туманних софістичних розбалакувань! Пані Башельє побачила в них гідне захвату й природне підпорядкування автора психології свого героя; інші (не вельми проникливі) просто копію відповідних рядків з "Дон Кіхота"; баронеса де Бакур — вплив Ніцше[107]. Я навряд чи наважуся додати до цієї третьої інтерпретації (яку вважаю неспростовною) четверту, що відповідала б майже божественній скромності П'єра Менара: його смиренній, а може, іронічній звичці пропагувати ідеї, цілком протилежні тим, яких дотримувався він. (Згадаймо ще раз про його діатрибу проти Поля Валері в ефемерній сюрреалістичній газетці Жака Ребуля). Текст Сервантеса і текст Менара

словесно тотожні, проте другий — майже до нескінченності багатший. (Двозначніший, кажуть його огудники; але двозначність — це багатство).

Порівнювати Менарового "Дон Кіхота" з "Дон Кіхотом" Сервантеса — це справжнє одкровення. Ось що, наприклад, писав Сервантес ("Дон Кіхот", частина перша, розділ дев'ятий):

"...істина, якій історія доводиться матір'ю, суперниця часу, скарбниця дій, свідок минулого, приклад і застереження теперішнього, повідомлення про майбутнє".

Укладений у сімнадцятому сторіччі, укладений "стихійним генієм" Сервантесом, цей перелік не більше як звичайна собі риторична хвала історії. Натомість Менар пише: "...істина, якій історія доводиться матір'ю, суперниця часу, скарбниця дій, свідок минулого, приклад і застереження теперішнього, повідомлення про майбутнє".

Історія — мати істини; ця ідея просто вражає. Менар, сучасник Вільяма Джеймса[108], визначає історію не як дослідження реальності, а як її джерело. Історична істина для нього — це не те, що відбулося; це те, що, на нашу думку, відбулося. Заключні слова — "приклад і застереження теперішнього, повідомлення про майбутнє" — нахабно прагматичні.

Яскравим є також протиставлення стилів. Архаїчний стиль Менара — чужоземця, зрештою,— позначений деякою афектацією. Цього ніяк не скажеш про його попередника, який невимушено володіє повсякденною іспанською мовою своєї історичної доби.

Немає такої інтелектуальної розваги, яка, в кінцевому підсумку, не виявилася б марною. Будь-яке філософське вчення — це спочатку такий собі правдоподібний опис усесвіту; збігають роки, і воно перетворюється на звичайний собі розділ — якщо не просто абзац або одну назву — в історії філософії. У літературі таке старіння відбувається ще очевидніше.

"Дон Кіхот",— казав мені Менар,— був насамперед цікавою і приємною для читання книжкою; тепер — це нагода для патріотичних тостів, для пихи граматиків, для безсоромних розкішних видань. Слава — це нерозуміння, а може, щось і гірше.

У цих нігілістичних міркуваннях немає нічого нового; дивує висновок, який зробив з них П'єр Менар. Він вирішив піднятися над пихою, яка чатує на людину в усіх її діяннях; він поставив перед собою завдання надзвичайно складне й наперед марне. Усе своє дозвілля і всі свої зусилля він присвятив тому, щоб створити чужою мовою книгу, яка вже існувала. Він створював чернетку за чернеткою; знову й знову правив свої тексти і рвав на клапті тисячі списаних сторінок[109]. Він нікому не дозволяв їх переглядати й подбав, щоб вони його не пережили. Я намагався відтворити їх, але марно.

Я багато міркував про те, що в остаточній версії "Дон Кіхота" можна бачити своєрідний палімпсест, крізь який просвічують літери — ледь видимі, але розшифрувати їх можна,— попереднього почерку нашого друга. На жаль, лише якийсь другий П'єр Менар, виконавши у зворотному порядку роботу першого, міг би розкопати й воскресити цю Трою...

"Думати, аналізувати, винаходити (писав він мені також) — це не щось аномальне, це нормальне дихання розуму. Прославляти випадкові здобутки цієї функції, накопичувати давні й чужі думки, згадувати з неймовірним подивом про те, що думав doctor universalis, означає визнати нашу ледачість або нашу неедукованість. Кожна людина має бути спроможна розуміти всі ідеї, і я певен, що в майбутньому так і буде".

Менар (можливо, того й не бажаючи) збагатив новими технічними прийомами умисного анахронізму та хибних атрибуцій копітке й примітивне мистецтво читання. Ці прийоми можна застосовувати в безлічі випадків — вони спонукають нас читати "Одіссею" так, ніби вона була написана після "Енеїди", а книжку "Le Jardin du Centaure"[110] пані Анрі Башельє так, мовби її написала пані Анрі Башельє. Ці прийоми населяють

пригодами книги цілком мирного змісту. Приписати "Наслідування Христа"[111] Луї Фердинандові Селіну[112] або Джеймсові Джойсу[113] — хіба це не внесло б щось абсолютно нове в ці витончені духовні напучення?

Німу 1939 р.

У колі руїн

And if he left off dreaming about you...

Through the Looking-Glass, VI [114]

Ніхто не бачив, як він приплив у непроникній темряві ночі; ніхто не бачив, як бамбуковий човен поринав у священне болото, але через кілька днів усі вже знали, що цей мовчазний чоловік прибув з півдня і що народився він в одному з незліченних сіл, які стояли вище по течії на крутих гірських схилах, де мова зенд[115] ще не була заражена грецькою і де люди рідко хворіли на проказу. А насправді події розвивалися так, що сивий прибулець поцілував болотну багнюку й подерся вгору по крутосхилу, не розгортаючи перед собою (і, певно, просто не помічаючи) гострі шпичакуваті чагарі, які шматували йому тіло, і так він доповз, закривавлений і майже непритомний, до круглої споруди, яка колись мала колір вогню, а тепер попелу, увінчаної витесаним з каменю тигром чи то конем. Ця округла будівля була колись храмом, який спочатку зруйнувала стародавня пожежа, а потім проковтнули й осквернили болотні хащі, храмом, чий бог уже давно не приймав почесті від людей. Чужинець випростав тіло й улігся під руїнами стародавніх мурів. Його розбудило високе сонце. Він з подивом виявив, що його рани зарубцювалися; заплющив свої бляклі очі й знову заснув, не від слабкості тіла, а зусиллям волі. Він знав, що цей храм був тим місцем, де він зможе здійснити свій невідворотний задум; знав, що незліченні дерева не змогли задушити, далі, вниз по річці, руїни ще одного храму, який теж годився для його мети і чиї боги також були спалені й мертві;

знав, що зараз найперший його обов'язок — сон. Десь опівночі його розбудив невтішний зойк якогось птаха. Сліди босих ніг, кілька смокв і глек з водою дали йому знати, що місцеві жителі з пошаною спостерігали, як він спить, сподіваючись на його захист чи остерігаючись його чаклунства. Він також похолов од страху, знайшов у напіврозваленому мурі нішу, схожу на поховальну камеру, вклався там і накрився невідомим йому листям.

Мета, яка привела його сюди, хоч і була надприродною, проте не неможливою. Він хотів створити уві сні людину. Створити її в усій детальній повноті, щоб потім прилучити її до реальності. Цей чаклунський задум заповнив усі куточки його душі; якби хтось тепер запитав, як його звуть, або поцікавився якоюсь подробицею з його колишнього життя, він навряд чи зміг би йому щось відповісти. Прибульця влаштовував цей порожній напіврозвалений храм, де дуже рідко хтось міг би його побачити, як і сусідство лісорубів, що взяли на себе обов'язок задовольняти його дуже скромні потреби. Рису та плодів, які йому приносили, було цілком досить, аби підтримувати життя в його тілі, яке присвятило себе єдиній турботі — спати і снити.

Спочатку його сни чужинця були хаотичними, і лише трохи згодом він став бачити в них якийсь зв'язний сенс. Він бачив себе в центрі круглого амфітеатру, що в якийсь спосіб був цим самим спаленим храмом; безліч мовчазних учнів сиділи на лавах; їхні обличчя він бачив на відстані багатьох століть і в зоряній височині, але вони були напрочуд чіткими. Чужинець читав їм лекції з анатомії, космографії, магії: ті обличчя слухали його з тривожною увагою й намагались якось висловити йому своє розуміння, так ніби вгадували важливість цього іспиту, який вирятує одного з них з його стану марної видимості й перенесе його у світ реальної дійсності. Прибулець і у своїх сновидіннях, і тоді, коли не спав, обмірковував відповіді своїх привидів, не дозволяв обманути себе шахраям і вгадував у збентеженні деяких поступове відродження розуму. Він шукав душу, гідну того, щоб прилучитися до світу.

Через дев'ять-десять ночей він зрозумів з певним смутком, що нічого не може сподіватися від тих учнів, які пасивно сприймали його науку, й може покладати якісь надії лише на тих, які іноді ризикували висунути якесь обґрунтоване заперечення. Перші, хоч і гідні любові та прихильного ставлення, ніколи не зможуть піднятися до рівня індивідів, другі спроможні трохи на більше. Якось пополудні (тепер і дні він присвячував сну, а прокидався лише на кілька годин рано-вранці) він назавжди розпустив свою величезну школу привидів і залишився з одним учнем. Це був хлопець мовчазний, сумовитий, іноді впертий і неслухняний, з рисами обличчя, які нагадували риси самого сновидця. Несподіване зникнення односумів анітрохи його не збентежило, а його поступ уже після кількох приватних уроків вразив учителя. А проте наближалася катастрофа. Одного дня прибулець вибрався з трясовини свого сну, побачив надвечірнє сонце, світло якого спочатку сплутав зі світанком, і до нього раптом дійшло, що йому нічого не снилось. Усю цю ніч і весь день він розпачливо боровся з нестерпною ясністю неспання. Він спробував заглибитися в густі хащі, виснажити себе, але тільки в заростях цикути спромігся задрімати на кілька хвилин, і в тому слабкому сні перед ним промайнуло лише кілька швидкоплинних і туманних видінь, з яких він не здобув ніякої користі. Він хотів знову скликати свою аудиторію, та не встиг промовити і кількох напутливих слів, як обличчя учнів розпливлись і стерлися. Його старечі очі майже перестали заплющуватися, постійно тепер наповнені гіркими та пекучими слізьми.

І тоді він зрозумів, що надати форму плинній матерії, з якої утворені наші сни і яка лише каламутить наш розум,— це завдання непосильне для чоловіка, навіть якби він зумів проникнути в усі таємниці вищого та нижчого світів; набагато складніше, аніж сплести мотузку з піску або викарбувати монету з невидимого вітру. Він зрозумів, що його початкова невдача була неминучою. Він дав собі обіцянку забути про грандіозну галюцинацію, яка завела його на манівці, і почав шукати інший шлях до своєї мети. Але перш ніж спробувати піти цим новим шляхом, він присвятив цілий місяць відновленню сил, які змарнував на пустопорожню маячню. Він викинув з голови навіть думку про сновидіння й одразу після цього проспав добру частину дня. Протягом цього періоду сни йому іноді

снилися, проте він намагався не звертати на них увагу. Щоб знову взятися за свою справу, він зачекав, доки осяйний лик місяця стане бездоганно круглим. Увечері омився у водах річки, ушанував планетарних богів, промовив звуки всемогутнього імені й заснув. І майже відразу йому приснилося серце, яке ритмічно пульсувало.

Він виразно побачив його вві сні — рухливе, гаряче, потаємне, завбільшки з кулак, воно світилося кольором граната в напівтемряві людського тіла, яке ще не мало ані обличчя, ані ознак статі; він знову й знову терпляче і з любов'ю відтворював його вві сні протягом чотирнадцяти прозорих ночей. І з кожним разом він бачив його все виразніше й чіткіше. Він не доторкався до нього. Обмежувався тим, що просто дивився, спостерігав, іноді намагався виправити його поглядом. Він обживав його, намагався вплинути на нього, споглядаючи його з різних відстаней і під різними кутами. Лише на чотирнадцяту ніч він помацав указівним пальцем легеневу артерію, а потім обмацав і все серце, ззовні і зсередини. Результат його цілком задовольнив. Наступної ночі він свідомо уникав будь-яких сновидінь, після чого знов уявив собі серце, назвав ім'я однієї з планет і перейшов до створення інших головних органів. Через рік він уже заходився будувати скелет і повіки. Створити незліченні волосинки на тілі виявилося, либонь, найважчим завданням. І ось, нарешті, він побачив уві сні всю людину, молодого хлопця, але він поки що ані ворушився, ані розмовляв, ані підіймав повіки. Ніч за ніччю творець милувався ним уві сні, але той усе спав.

У космогоніях гностиків деміурги замішують з червоної глини Адама, який не може триматися на ногах; таким самим кволим, грубо зліпленим та примітивним, як той Адам, виліплений з пороху, був і цей Адам, якого чарівник виготовив за багато ночей у своїх снах. Одного вечора прибулець мало не зруйнував свій витвір, але в останню мить спохопився і передумав. (Було б ліпше, якби він його все-таки зруйнував). Вичерпавши всі молитви, з якими він звертався до богів землі та річки, він розпростерся перед статуєю, яка була чи то тигром, чи то жеребцем, і почав благати підтримки в цього невідомого божества. На заході сонця він побачив уві сні цю статую. Вона була жива, тремтлива; це вже не був

бридкий гібрид з тигра й коня, він був водночас обома цими могутніми створіннями, а крім того — биком, трояндою, ураганом. Багатоликий Бог відкрив, що його земне ім'я — Вогонь, і розповів, що в цьому округлому храмі (та в інших подібних до нього) йому приносили жертви і поклонялись і що він у чудодійний спосіб оживить виготовлений уві сні привид і що всім створінням, крім самого Вогню та сновидця, він здаватиметься людиною з плоті та кісток. Він наказав навчити його ритуалів, а потім відіслати його до іншого зруйнованого храму, піраміди якого досі стояли нижче за течією річки, аби бодай один голос славив його в тому покинутому святилищі. У тому ж таки сні сновидець побачив, як його привид заворушився й розплющив очі.

Чаклун виконав усі ці накази. Він присвятив тривалий час (який зрештою розтягся на два роки), щоб відкрити своєму синові таємниці всесвіту й прилучити його до культу вогню. У глибині душі йому було боляче розлучатися з ним. Посилаючись на необхідність навчання, він щодня збільшував кількість часу, який відводив для сну. Заходився переробляти йому праве плече, нібито не зовсім досконале. Іноді його опановувало дивне враження, наче все це вже колись відбувалось... А загалом ці дні були для нього щасливими — він заплющував очі й думав: "Зараз я побачуся зі своїм сином". Або, рідше: "Син, якого я породив, чекає мене й перестане існувати, якщо я його не побачу".

Поступово він привчав його до реальності. Одного разу він наказав йому підняти прапор на одну з вершин. Наступного дня прапор уже майорів на тій високій горі. Він здійснював й інші аналогічні експерименти, за кожним разом усе сміливіші. З почуттям певного смутку він зрозумів, що його син прагне нарешті народитися, виявляючи дедалі більше нетерпіння. У ту саму ніч він уперше поцілував його й відіслав до іншого храму, руїни якого біліли нижче за течією річки за багато ліг[116] дрімучих хащ і непрохідних боліт. Але спочатку (аби той ніколи не довідався, що він привид, і вважав себе звичайною людиною, як і всі інші) творець повністю стер усі його спогади про роки навчання.

Відчуття перемоги й мир у його душі затьмарювалися відчуттям смутку. У вечірніх сутінках та на світанку він падав ницьма перед кам'яним ідолом, мабуть, уявляючи собі, що його ілюзорний син виконує такі самі ритуали у колі інших руїн, униз по річці; вночі йому тепер нічого не снилося або снилось те саме, що й іншим людям. Звуки навколишнього світу ставали для нього дедалі тихшими, форми стиралися: далекий син поглинав ці частинки його душі. Мета його життя була досягнута, й тепер прибулець перебував у дивному стані екстазу й самозабуття. Через певний період часу, який одні оповідачі його історії воліють вимірювати роками, а інші п'ятиріччями, його розбудив опівночі плюскіт весел. До нього підійшли двоє людей. Їхніх облич у темряві він не розгледів, але вони розповіли йому про чарівника, який жив у руїнах Північного Храму й міг заходити у вогонь без шкоди для себе. Тутешньому чарівникові несподівано пригадалися слова бога. Він пригадав, що з усіх істот, які населяють землю, лише Вогонь знає, що його син — привид. Цей спогад, який спочатку приніс йому заспокоєння, незабаром наповнив його відчуттям тривоги. Він злякався, що його син почне міркувати над цією своєю ненормальною перевагою і відкриє, що він лише підробка під людину. Не бути людиною, а бути лише породженням чиїхось сновидінь — яке це глибоке приниження, яке запаморочення для розуму! Кожен батько переймається долею своїх дітей, яких він народив (або дозволив їм народитись) у стані збентеження або радості; тож цілком природно, що чарівник боявся за майбутнє сина, якого зусиллями своєї думки він створив жилка по жилці й риска по рисці за тисячу й одну потаємну ніч.

Кінець його роздумів настав несподівано, хоч певні знаки його й провістили. Спочатку (по закінченні тривалого періоду спеки) далека хмара, що опустилася на вершину гори, легенька, як птах; потім — небо на півдні, забарвлене в рожевий, як у пащі леопарда, колір; потім — клуби диму, від яких заржавів метал ночей; і нарешті, панічна втеча тварин. Бо повторилося те, що сталося тут багато століть тому. Руїни святилища бога вогню були знищені вогнем. На світанку, який жодна пташка не вітала своїм співом, чарівник побачив, що він опинився в колі вогню. На мить він завагався, чи не спробувати йому знайти порятунок у

водах річки, але тут-таки зрозумів, що смерть прийшла увінчати його старість і визволити його від трудів. І він пішов назустріч омахам полум'я. Але ті не вжалили його плоть, вони лише приголубили його і наповнили теплом, не спалюючи і не спопеляючи. З полегкістю, з відчуттям приниження й жаху він раптом зрозумів, що й сам він лише привид, який наснився комусь іншому.

Лотерея у Вавилоні

Як і всі чоловіки у Вавилоні, я був проконсулом; як і всі — рабом; спізнав я також усемогутність, ганьбу, ув'язнення. Погляньте: на моїй правій руці бракує вказівного пальця. Погляньте: крізь цю дірку в плащі на моєму животі видно червоне татуювання — це другий символ, "бет". Ця літера, у ночі повного місяця, наділяє мене владою над людьми, чий знак — літера "ґімель", але підкоряє мене людям зі знаком "алеф", які в безмісячні ночі мають підкорятися людям зі знаком "ґімель". У передсвітанкових сутінках, у підземеллі, біля чорного жертовного каменя, я перетинав яремну вену священним бикам. Протягом одного місячного року я був проголошений невидимим: я кричав, і мені не відповідали, я крав хліб, і мені не відтинали голову. Я спізнав те, чого не знають греки,— невпевненість. У бронзовій камері, перед хусткою мовчазного душителя, мене не зраджувала надія; у потоці насолод мене змагав панічний страх. Гераклід Понтійський[117] захоплено розповідає, як Піфагор[118] пригадував, що він був Пірром[119], а до того — Евфорбом[120], а раніше — ще якимсь смертним; проте мені, для того, щоб пригадати аналогічні пригоди, не треба звертатися ані до фатуму, ані до обману.

Я завдячую такою жорстокою мінливістю своєї долі одній інституції, яка в інших державах або не відома, або діє в них недосконало й таємно, — лотереї. Я не цікавився її історією; знаю тільки, що маги не можуть прийти до згоди, знаю, що про її грандіозні цілі мені відомо не більше, аніж відомо про місяць людині, яка не обізнана в астрології. Мені випало жити в запаморочливій країні, де над життям усіх панує лотерея: до сьогоднішнього дня я думав про неї так само мало, як думають про

поведінку й задуми незбагненних богів або про своє серце. Але тепер, опинившись далеко від Вавилона та його милих звичаїв, я думаю з деяким подивом про лотерею і про блюзнірські припущення, що їх шепочуть у сутінках люди в масках.

Батько розповідав мені, що раніше — ідеться про кілька століть чи про кілька років? — лотерея у Вавилоні була грою, призначеною для плебеїв. Він казав (чи це правда, не знаю), що цирульники продавали за мідні монети прямокутнички з кості або пергамену, прикрашені символами. Жеребкування відбувалося серед білого дня: щасливчики одержували завдяки прихильному до них випадку викарбувані зі срібла монети. Як бачите, процедура була найелементарнішою з можливих.

Немає нічого дивного в тому, що ці "лотереї" зазнали невдачі. Їхня моральна цінність була дуже низькою. Вони не були спрямовані на розвиток усіх спроможностей людини; вони лише трохи розбуркували в ній почуття надії. Через байдужість публіки організатори таких лотерей почали втрачати гроші. Хтось запропонував внести у правила деякі зміни: приєднати до щасливих жеребів кілька нещасливих. У результаті такої реформи покупці пронумерованих прямокутничків діставали подвійний шанс: або виграти певну суму грошей, або сплатити штраф, який іноді був дуже великим. Ця незначна небезпека (на кожні тридцять виграшних номерів припадав один нещасливий) розбудила, як і слід було сподіватись, інтерес публіки. Вавилоняни захопилися грою. Того, хто не купував прямокутників, вважали боягузом і слабкодухом. З плином часу ця цілком слушна зневага роздвоїлася. Зневажали не тільки тих, хто відмовлявся грати, а й тих, хто програвав і мусив сплачувати штраф. Компанії (так тоді стали називати організаторів лотереї) доводилося дбати про інтереси тих, хто виграв, але не мав змоги одержати свій виграш, якщо до каси не надійшла вся сума штрафів од тих, хто програв. Почали подавати на них до суду. Суддя засуджував їх до сплати первісного штрафу та судових витрат або до кількох днів ув'язнення. Всі обирали в'язницю, щоб зробити прикрість Компанії. Ця бравада небагатьох стала причиною могутності Компанії, її релігійної, метафізичної влади.

Минуло небагато часу, й у повідомленнях про жеребкування вже не називали суми штрафів, а обмежувалися тим, що вказували, скільки днів має відбути у в'язниці той, кому випаде нещасливий номер. Ця лаконічність, майже не помічена свого часу, мала вирішальне значення. Так уперше з'явилися в лотереї елементи, не пов'язані з грішми. Успіх був великим. Під тиском гравців Компанії довелося збільшити кількість нещасливих номерів.

Ні для кого не таємниця, що народ Вавилона дуже любить логіку, а також симетрію. Йому здалося нелогічним, що щасливі номери оплачувалися дзвінкою монетою, а нещасливі — днями й ночами, проведеними у в'язниці. Деякі моралісти почали стверджувати, що володіння грішми не завжди приводить до блаженства, й, можливо, інші форми щастя виражають його більш безпосередньо.

У бідняцьких кварталах поширювалась інша тривога. Члени колегії жерців примножували ставки і втішалися всіма мінливостями страху та надії; бідняки (з цілком зрозумілою й неминучою заздрістю) знали, що їм недоступна вся гама цих бурхливих і солодких переживань. Справедливе прагнення, щоб усі, бідні й багаті, мали рівні можливості брати участь у лотереї, призвело до заворушень, пам'ять про які не стерли роки. Деякі впертюхи не зрозуміли (або вдали, ніби не зрозуміли), що йдеться про новий порядок, про необхідний історичний етап... Якось один раб украв червоний білет, і під час жеребкування випало, що йому випалять язик. Таку саму кару кодекс законів передбачував за крадіжку білета. Деякі вавилоняни стверджували, що він заслуговує на розжарене залізо як злодій; інші, великодушніші, казали, що його треба віддати в руки катові, бо так визначила доля... Знову виникли заворушення, сталося гідне жалю пролиття крові, проте, в кінцевому підсумку, вавилонський народ домігся свого, зламавши опір багатіїв. Він домігся повного здійснення своїх благородних цілей. По-перше, він наполіг на тому, щоб Компанія перебрала на себе всю повноту влади. (Таке зосередження влади в одних руках було необхідне, з огляду на складність нових правил життя). По-друге, на тому, щоб лотерея була таємною, безкоштовною і загальною. Продаж лотерейних білетів за гроші було заборонено. Кожна

вільна людина, втаємничена в містерії Бела[121], автоматично ставала учасником священних жеребкувань, які здійснювалися в лабіринтах Бога кожні шістдесят ночей і які визначали її долю до наступного розіграшу. Наслідки неможливо було передбачити. Щасливий жереб міг піднести чоловіка до участі в Раді Магів або наділяв його владою кинути до в'язниці свого ворога (очевидного або таємного) чи зустрітися в затишних сутінках спальні з жінкою, яка почала тривожити його уяву або з якою він уже втратив надію знову побачитися; нещасливий білет приносив каліцтво, ганьбу й навіть смерть. Іноді лише один якийсь факт — підле вбивство якогось С, таємниче звеличення В — відбувався внаслідок геніального поєднання тридцятьох або сорока жеребів. Комбінувати в такий спосіб — нелегко, але треба пам'ятати, що члени Компанії були (і є) всемогутніми й хитромудрими. У більшості випадків знання людьми того, що їхнє щастя — це лише гра випадку, мало б знизити їхній авторитет; аби уникнути цієї незручності, агенти Компанії застосовували методи навіювання та магії. Їхні дії, їхні прийоми трималися в таємниці. Щоб довідатися про заповітні надії і таємні побоювання кожного, користувалися послугами астрологів і шпигунів. Були кам'яні леви, був священний нужник, який називався "Qaphqa", були щілини в запилюженому водогоні, що, як усі вважали, сполучалися з Компанією: і лихі, і прихильно налаштовані люди приносили в ці місця свої доноси. Ці відомості, нерівноцінні за своєю правдивістю, зберігались у спеціальному алфавітному архіві.

У це важко повірити, але декотрі висловлювали своє обурення. Компанія, з притаманною їй стриманістю, не відповідала прямо. Її діячі обрали інший спосіб — на відходах, що залишалися на фабриці масок, вони накреслили коротку відповідь своїм критикам, яка тепер знайшла своє місце серед священних текстів. У цьому доктринальному документі говорилося, що лотерея — це внесення випадку у світопорядок і що помилки не суперечать випадку: вони його підтверджують. Там також було відзначено, що хоч Компанія і не заперечує існування левів та священного нужника (і не відмовляється від свого права переглядати інформацію, яка звідти надходить), проте вони не належать до системи офіційно схвалених закладів.

Ця заява заспокоїла тривогу суспільства. Вона також справила інший вплив, можливо, й не передбачений автором. Вона глибоко змінила дух діяльності Компанії. Мені залишається дуже мало часу; нас попередили, що корабель готовий до відплиття; але я спробую пояснити, що відбулося далі.

Хоч це й може здатися неймовірним, проте ніхто до того часу не намагався створити загальну теорію ігор. Вавилонянин не схильний до умоглядного аналізу. Він шанує присуди випадку, довіряє їм своє життя, свої надії, свій панічний жах, але йому ніколи не спадає на думку дослідити лабіринти його законів або обертання сфер, яке могло б його пояснити. Хай там як, а офіційна заява, про яку я згадав, спричинилася до багатьох дискусій юридично-математичного характеру. З однієї такої дискусії народилося таке припущення: якщо лотерея — це інтенсифікація випадку, періодичне введення хаосу в упорядкований космос, то чи не ліпше було б, якби випадок втручався в хід подій на всіх етапах жеребкування, а не лише на одному? Хіба не безглуздо, що випадок проголошує комусь смерть, а обставини цієї смерті — потаємність чи відкритість, термін чекання тривалістю в одну годину чи в цілу вічність — залишаються непідвладними випадку? Ці такі слушні сумніви зрештою спричинилися до значної реформи, складні аспекти якої (ще більше ускладнені віковою практикою) можуть збагнути лише певні фахівці, але я все ж таки спробую розповісти про неї, хай навіть лише на рівні її символіки.

Уявімо собі перше жеребкування, що проголошує якійсь людині смерть. Щодо виконання вироку влаштовують друге жеребкування, в якому пропонуються, скажімо, дев'ять можливих виконавців. З цих дев'ятьох четверо можуть ініціювати третє жеребкування, яке назве ім'я ката, двоє можуть змінити свою участь у виконанні нещасливого жереба на участь у щасливому (у пошуках скарбу, наприклад), ще одному випаде доля зробити смерть більш болючою (скажімо, додати до неї ганьбу або прикрасити її тортурами), інші можуть відмовитися від виконання вироку. Це лише загальна схема. У реальності кількість жеребкувань нескінченна. Жодне рішення не є остаточним, кожне

розгалужується на інші. Невігласи думають, що нескінченні жеребкування вимагають нескінченного часу; в реальній дійсності вистачає того, щоб час міг нескінченно ділитись, як навчає знаменита притча про Змагання з Черепахою. Ця нескінченність чудово узгоджується з химерними сполученнями чисел Випадку і з Небесним Архетипом Лотереї, яким так захоплюються платоніки... Спотворене відлуння наших ритуалів, здається, досягло й берегів Тибру: Елій Лампридій[122] у своєму "Житії Антоніна Ґеліоґабала[123]" розповідає, що цей імператор писав на мушлях, яку долю визначає він для своїх гостей, відтак хтось із них одержував десять фунтів золота, другий — десять мух, третій — десять байбаків, четвертий — десять ведмедів. Тут варто нагадати про те, що Ґеліоґабал був вихований у Малій Азії священнослужителями бога-епоніма.

Бувають також жеребкування безособові, невизначені за своєю метою: одне з них вимагає кинути у води Євфрату сапфір з Тапробани; друге — відпустити на волю птаха з вершини башти; третє — один раз на сто років прибирати (або додавати) піщинку від тих (або до тих) незліченних, які лежать на березі моря. Наслідки іноді бувають жахливими.

Під благодійним впливом Компанії умови нашого життя насичені випадковістю. Покупець дюжини амфор дамаського вина не здивується, якщо знайде в одній з них талісман або гадюку; писар, який переписує якийсь договір, майже ніколи не відмовиться від того, щоб занести туди якісь хибні дані; я сам у своїй лаконічній розповіді там невиправдано додав трохи блиску, а там — певної жорстокості. А може, також і таємничої монотонності... Наші історики, які є найпроникливішими на світі, винайшли метод виправлення випадку; ходять чутки, ніби застосування цього методу (загалом) приводить до достовірних результатів; хоча, природно, й вони не можуть обійтися без бодай невеличкої дози обману. А проте ніщо так не насичене вигадкою та фантазіями, як історія Компанії... Палеографічний документ, викопаний у храмі, може виявитися продуктом учорашнього жеребкування або жеребкування, яке відбулося сто років тому. Не публікується жодна

книга, бодай два примірники якої нічим би не відрізнялися. Писарі дають собі таємну присягу щось пропускати, вставляти, змінювати. Часто застосовується також непрямий обман.

Компанія, з воістину божественною скромністю, уникає будь-якої публічності. Її агенти, що цілком природно, діють таємно; накази, які вона видає постійно (а може, й безперервно) нічим не відрізняються від тих, які поширюються шахраями. Та й хто спроможний похвалитися, що він просто шахрай? Пияк, що несподівано для всіх видає безглузде розпорядження, чоловік, який раптово прокидається зі сну та своїми руками душить жінку, яка спить з ним поруч,— чи не виконують вони таємне рішення Компанії? Така мовчазна діяльність, порівнянна з діями Бога, дає привід для всіляких припущень. Одне з них навіює страхітливу думку, що минули вже сотні років, як Компанія припинила своє існування, і священний безлад, який панує в нашому житті, має суто спадковий, традиційний характер; друге проголошує, що Компанія вічна, й намагається переконати нас, що вона існуватиме до останньої ночі, коли останній бог знищить світ; третє підтверджує, що Компанія всемогутня, проте вона визначає лише дріб'язкові явища: щебетання пташки, появу іржі на металі та пилюки на всіляких речах, короткочасні сновидіння перед світанком. Ще одна версія, проголошувана устами замаскованих єресіархів, стверджує, що Компанія ніколи не існувала й ніколи не існуватиме. Ще одна, не менш підла, примушує нас думати, що не має значення, чи підтверджуємо ми, чи заперечуємо реальність цієї таємничої Корпорації, бо Вавилон — це не що інше, як нескінченна гра випадковостей.

Про творчу спадщину Герберта Квейна

Герберт Квейн помер у Роскомоні; я не особливо здивувався, коли літературний додаток до "Таймса" виділив для нього лише півколонки, призначеної для опублікування некрологів, де я не знайшов жодного похвального епітета, який не був би приглушений (або суворо обірваний) прислівником. "Спектейтор" у відповідному номері, безперечно, не такий лаконічний і, мабуть, більш сердечний, але він прирівнює першу книжку

Квейна — "The God of the Labyrinth"[124] — до одного з романів місіс Аґати Крісті[125], а інші до книжок Гертруди Стайн[126]; як на мене, то ці імена не було ніякої потреби згадувати, й таке порівняння навряд чи сподобалося б небіжчикові. Він, до речі, ніколи не претендував на роль генія; навіть у ті вечори перипатетичних літературних розмов, коли чоловік, який уже примусив потрудитися друкарські верстати, неодмінно розігрує з себе або месьє Теста, або доктора Семюела Джонсона[127]... Він з усією ясністю усвідомлював, що його книжки мають експериментальний характер: якщо вони, можливо, й захоплювали своєю новизною та певною лаконічною щирістю, то аж ніяк не вражали силою пристрасті. "Моя творчість схожа на оди Каулі[128],— писав він мені з Лонґфорда 6 березня 1939 року.— Я належу не мистецтву, а лише історії мистецтва". На його думку, не було науки, яка стояла б нижче від історії.

Я тут згадав лише про скромність Герберта Квейна; безперечно, що ця скромність не вичерпує його думки. Флобер[129] і Генрі Джеймс[130] привчили нас вважати, що твори мистецтва зустрічаються рідко й вимагають великої праці; шістнадцяте сторіччя (згадаймо "Подорож на Парнас", згадаймо долю Шекспіра) не поділяло цієї невтішної думки. Не поділяв її і Герберт Квейн. Він вважав, що добра література — явище вельми поширене і що чи не кожен вуличний діалог підіймається до неї. А ще він вважав, що естетичний факт не може обійтися без певного елемента подиву, а сама лише пам'ять нікого здивувати не може. З усміхненою щирістю він осуджував "рабську і вперту прихильність" до старих книг... Не знаю, наскільки слушна ця його туманна теорія; знаю тільки, що його книжки заходять надто далеко у своєму прагненні здивувати.

Я дуже шкодую, що дав одній дамі почитати першу з його опублікованих книжок, бо вона, звісно, мені її не повернула. Я вже казав, що то був детективний роман під назвою "Бог лабіринту"; можу тільки додати, що видавець виставив її на продаж в останні дні листопада 1933 р. На початку грудня Лондон і Нью-Йорк були захоплені цікавими й заплутаними сюжетними ходами "Таємниці сіамських близнюків"; лише цьому фатальному збігові я схильний приписувати невдачу роману

нашого друга. І почасти (хочу бути цілком щирим) недосконалій майстерності та пустій і холодній помпезності деяких його описів моря. Через сім років я неспроможний точно пригадати всі подробиці сюжету, та ось його короткий план, збіднений, але водночас і очищений моєю забудькуватістю. На перших сторінках ми читаємо про нерозкрите вбивство, в середині відбувається його неквапне обговорення, а на останніх сторінках злочин розкривається. Після того як таємницю вже розгадано, дається довгий ретроспективний абзац, у якому читаємо таку фразу: "Усі думали, що зустріч двох шахістів була випадковою". Ця фраза дає зрозуміти, що розв'язання проблеми вбивства було помилковим. Стривожений читач переглядає відповідні розділи і знаходить інше розв'язання, правильне. Читач цієї дивовижної книжки виявляється проникливішим, ніж детектив.

Іще більше інакодумства знаходимо в "регресивному й розгалуженому романі" "April March"[131], третю (і єдину) частину якого опубліковано 1936 р. Кожен, хто прочитає цей роман, не може не помітити, що йдеться про гру; нехай мені буде дозволено зауважити, що автор ніколи не вважав його чимось іншим. "Цей твір,— казав він мені,— я наділяю істотними характеристиками всякої гри: симетрією, довільними законами, нудьгою". Навіть сама назва роману — це такий собі легкий каламбур: вона не означає "Квітневий марш"[132], а буквально означає "квітень березень". Хтось побачив на цих сторінках відлуння доктрин Данна[133]; сам Квейн у своїй передмові воліє порівняти це з перекинутим світом Бредлі[134], в якому смерть передує народженню, рубець — рані, а рана — удару ("Appearance and Reality"[135] 1897, сторінка 215)[136]. Світи, описані в романі "Квітень березень", не регресивні, регресивна сама манера їхнього опису. Регресивна й розгалужена, як я вже казав. Твір поділений на тринадцять розділів. У першому подається двозначний діалог двох невідомих людей на пероні. У другому описано події, що сталися напередодні тих, про які розповідається в першому. Третій розділ, також ретроспективний, описує другий можливий переддень першого; четвертий — іще один можливий переддень. Кожен з цих трьох передднів (які повністю виключають один одного) розгалужується на три власні переддні, абсолютно різні за своїм

характером. Таким чином роман складається з дев'ятьох окремих новел; кожна новела — з трьох великих розділів. (Перший розділ, природно, спільний для всіх). З цих новел одна має символічний характер; друга — надприродний; третя — детективний; четверта — психологічний; п'ята — комуністичний; шоста — антикомуністичний; і так далі. Можливо, схема допоможе зрозуміти структуру цього твору.

Про цю структуру можна повторити те, що сказав Шопенгауер про дванадцять категорій Канта: тут усе принесено в жертву шаленому прагненню досягти симетрії. Не можна стверджувати, що всі дев'ять оповідань гідні таланту Квейна; найкраще з них не те, яке він задумав першим, x4, а x9, те, яке позначене фантастичним характером. Інші оповідання він почасти зіпсував своїми млявими жартами й непотрібними псевдоподробицями. Ті, хто читатиме їх у хронологічному порядку (наприклад, x3, y1, z), не відчують специфічного смаку цієї незвичайної книжки. Два оповідання — x7, x8 — не мають індивідуальної цінності; лише в зіставленні вони показують свою ефективність... Я не знаю, чи варто тут згадувати про те, що, вже опублікувавши "Квітень березень", Квейн пошкодував, що вибудував триєдину структуру, пишучи свій роман, і провістив, що ті, хто його наслідуватиме, оберуть структуру двоєдину —

а деміурги та боги — нескінченну: нескінченні історії, нескінченно розгалужені.

Зовсім іншою, але також ретроспективною, є героїчна комедія на дві дії "The Secret Mirror" [137] У тих творах, про які ми вже розповіли, формальна складність гальмувала уяву автора. Тут вона розгортається значно вільніше. Перша дія (довша) відбувається на віллі генерала Трейла, кавалера ордена Індійської імперії, біля Мелтон-Моубрей. Невидимим центром усього сюжету є міс Улріка Трейл, старша дочка генерала. У кількох діалогах вона відкривається нам як гордовита амазонка, й у нас виникає підозра, що література її цікавить не надто. Газети повідомляють про її заручини з дюком де Рутленд; ті ж таки газети спростовують чутки про її заручини. Її обожнює драматург

Вілфред Кварлес; вона подарувала йому кілька неуважних поцілунків. Персонажі п'єси, люди багаті й вельможного походження, наділені шляхетними, хоч і бурхливими, пристрастями; діалог начебто балансує між пустопорожньою балаканиною Булвера-Літтона[138] й епіграмами Оскара Вайлда[139] або Філіпа Ґедальї[140]. Є там соловей і є ніч; є таємна дуель, яка відбувається на терасі. (То там, то там можна виявити ту чи ту дивну суперечність або якісь незначні подробиці). Персонажі першої дії знову з'являються в другій — під іншими іменами. "Драматург" Вілфред Кварлес тепер виступає як комісіонер з Ліверпуля; його справжнє ім'я Джон Вільям Квіґлі. Міс Трейл існує; Квіґлі ніколи її не бачив, але він з хворобливою пристрастю колекціонує її портрети, які публікуються в "Тетлері" або "Скетчі". Квіґлі — автор першої дії. Неймовірна й неправдоподібна вілла — це єврейсько-ірландський пансіон, де він живе і який він перетворив і звеличив. Сюжет обох дій розгортається паралельно, але в другій — усе трохи бридке, банальне і якесь невдале. Після прем'єри "Таємного дзеркала" критика стала називати імена Фройда[141] та Джуліана Ґріна[142]. Згадка про першого здається мені цілком недоречною.

Хтось пустив чутку, що "Таємне дзеркало" — це фройдистська комедія; ця сприятлива (і хибна) інтерпретація визначила його успіх. На жаль, Квейнові тоді вже виповнилося сорок років; він звик до постійних невдач і не міг так просто пристосуватися до зміни клімату. Він захотів узяти реванш і наприкінці 1939 р. опублікував "Statements"[143] — можливо, найоригінальнішу зі своїх книг, але, безперечно, таку, що здобула найменше похвал, і найбільш загадкову. Квейн мав звичай казати, що читачі — це порода, яка вже вимерла. "Не існує такого європейця,— стверджував він,— який би не був письменником, потенційним або реальним". Він також дотримувався думки, що найбільше щастя, яке нам може дати література,— це можливість винаходити. А що не всі спроможні досягти такого щастя, то більшість змушені задовольнятися його подобою. Саме для цих "недосконалих письменників", ім'я яким легіон, Квейн і написав ті вісім оповідань, які включив до збірки "Твердження". Кожне з них накреслює або обіцяє добрий сюжет, який автор потім умисне псує. В кількох з них —

ненайліпших — пропонуються навіть два сюжети. Читач, опанований гординею, вірить у те, що це він їх винайшов. З третього оповідання, яке називається "The Rose of Yesterday"[144] я мав необережність видобути сюжет "У колі руїн", однієї з новел моєї книжки "Сад з розгалуженими стежками".

1941 р.

Вавилонська бібліотека

By this art you may contemplate

the variation of the 23 letters...

The Anatomy of Melancholy, part 2, sect. II, mem. IV [145]

Усесвіт (що його інші називають Бібліотекою) складається з невизначеної і, мабуть, нескінченної кількості шестигранних галерей з широкими вентиляційними колодязями посередині, які оточені дуже низенькими поручнями. З кожного такого шестигранника можна бачити нижні та верхні поверхи; але кінця їм не видно. Усі галереї облаштовані однаково. Двадцять полиць, по п'ять довгих полиць на кожній стіні, крім двох; висота цих стін або висота поверхів ледь вища за зріст нормального бібліотекаря. Від однієї з вільних граней відходить вузький коридор, який сполучає цю галерею з сусідньою, що абсолютно однакова з першою та з усіма іншими. Ліворуч і праворуч від коридору розташовані два крихітні приміщення. В одному з них можна спати навстоячки; у другому — справляти свої природні потреби. Тут-таки спіральні сходи спускаються вниз і підіймаються вгору до нескінченності. У коридорі є дзеркало, яке точно подвоює все видиме. Дивлячись на дзеркало, люди зазвичай доходять висновку, що бібліотека не нескінченна (якби вона справді була нескінченною, тоді навіщо це ілюзорне подвоєння?); я ж волію уявляти, що гладенькі поліровані поверхні галерей виражають і обіцяють нескінченність... Світло струменить зі сферичних плодів, які

називаються лампами. У кожному шестиграннику дві такі лампи, по одній на протилежних гранях. Не вельми яскраве світло, яке з них струменить, ніколи не гасне.

Як і всі люди Бібліотеки, я подорожував замолоду; то були паломництва в пошуках тієї або тієї книжки, а іноді каталогу чи каталогу каталогів; тепер, коли мої очі майже неспроможні прочитати те, що я пишу, я готуюся померти за кілька ліг від шестигранника, в якому я народився. Коли я помру, то знайдуться якісь милосердні руки, що перекинуть мене через поручні; моєю могилою стане бездонне повітря — моє тіло падатиме й падатиме і розкладатиметься та розпадатиметься на вітрі, який утвориться внаслідок мого падіння, що триватиме нескінченно. Я стверджую, що Бібліотека не має кінця. Ідеалісти доводять, що шестикутні зали — це необхідна форма абсолютного простору або принаймні нашого відчуття простору. Вони кажуть, що неможливо уявити собі трикутну або п'ятикутну залу. (Містики запевняють, що коли вони впадають в екстаз, то бачать кімнату у вигляді сфери з великою круглою книгою, безперервна спинка якої тягнеться по стінах; але їхні твердження викликають сумнів, а їхні слова не вселяють віри. Ця сферична книга є Бог). Поки що я обмежуся класичним визначенням: "Бібліотека — це сфера, центром якої є будь-який шестигранник, а поверхня недосяжна".

На кожній з чотирьох стін кожного шестигранника розташовані п'ять полиць. На кожній полиці стоять тридцять дві книжки однакового формату; кожна книжка має чотириста десять сторінок; кожна сторінка має сорок рядків, кожен рядок — вісімдесят літер чорного кольору. На спинці кожної книжки також є літери, але вони не повідомляють про те, що сказано на сторінках. Я знаю, що відсутність такого зв'язку колись здавалася таємничою.

Перш ніж прийти до остаточного висновку (що, попри всі його трагічні наслідки, певно, найголовніше в цій історії), я хотів би нагадати кілька аксіом.

По-перше: Бібліотека існує ab aeterno[146]. Цю істину, прямий наслідок якої — майбутня вічність світу, не може поставити під сумнів жодний тверезий розум. Людина, недосконалий бібліотекар, може бути творінням випадку або злих деміургів, але всесвіт з його елегантно розташованими полицями, загадковими томами, нескінченними сходами для мандрівника та нужниками для осілого бібліотекаря може бути створений тільки Богом. Аби належно осмислити, яка відстань розділяє божественне й людське, досить буде порівняти грубі нерівні символи, що їх моя тремтяча рука надряпує на обкладинці книжки, з гармонійними літерами всередині — чіткими, витончено накресленими, чорними, досконало симетричними.

По-друге: кількість знаків для письма дорівнює двадцяти п'ятьом[147]. Ця аксіома дозволила, триста років тому, сформулювати загальну теорію Бібліотеки й задовільно розв'язати проблему, яку ніколи не вдалося б розв'язати навздогад,— неясну й хаотичну природу майже всіх книжок. Одна з них, яку мій батько бачив у одному з шестигранників кола п'ятнадцять дев'яносто чотири, складалася лише з літер MCV, що повторювалися в різному порядку від першого рядка до останнього. Друга (в яку дуже часто зазирають у цьому регіоні Бібліотеки) — це справжній лабіринт літер, але на передостанній сторінці написано: "О час, твої піраміди". Відомо, що на один осмислений рядок або якесь зрозуміле повідомлення припадає багато ліг безглуздих какофоній, словесного сміття та всілякої абракадабри. (Мені відомо, що в одному з глухих регіонів бібліотекарі відмовилися від забобонної і пустої звички дошукуватись якогось глузду у книжках, прирівнюючи такі спроби до намагань знайти його у сновидіннях або в хаотичних лініях долоні... Вони визнають, що винахідники письма створили двадцять п'ять символів, але стверджують, що їхнє застосування має цілком випадковий характер і що самі по собі книги нічого не означають. Ця думка, як ми далі побачимо, не така вже й хибна.)

Протягом тривалого часу вважали, що ці книги, які ніхто не міг прочитати, написані стародавніми або якимись рідкісними мовами. І справді, стародавні люди, перші бібліотекарі, розмовляли мовою, яка

дуже відрізнялася від тієї, якою ми розмовляємо сьогодні; і справді, якщо відійти на кілька ліг праворуч, то там розмовляють діалектом, а на п'ятдесят поверхів вище — мовою, зрозуміти яку неможливо. Усе це, повторюю, правда, але чотириста десять сторінок, заповнених лише літерами MCV, не можуть відповідати жодній з мислимих мов, хоч би якою діалектною чи примітивною вона була. Декотрі висловлювали припущення, що кожна літера впливає на наступну і що значення MCV у третьому рядку сторінки 71 було іншим, аніж значення цієї ж таки послідовності літер в іншому рядку іншої сторінки, але ця туманна теза не здобула загальної підтримки. Були й такі, котрі вважали, що йдеться про тексти зашифровані; ця теорія набула великого поширення, але не в тому сенсі, в якому мислили її ті, хто її вперше запропонував.

Років п'ятсот тому начальник одного з вищих шестигранників[148] виявив книжку, не менш незрозумілу, ніж усі інші, але яка мала майже два аркуші з дуже схожими рядками. Начальник показав свою знахідку мандрівному дешифрувальнику, і той сказав йому, що ця книжка написана португальською мовою; інші стверджували, що вона написана ідишем. Не минуло й століття, як мова тієї загадкової публікації була визначена цілком точно: самоїдсько-литовський діалект Гуарані з флексіями класичної арабської мови. Був дешифрований і її зміст: основи комбінаторного аналізу, ілюстровані прикладами знакових сполучень з необмеженими повторюваннями. Ці приклади допомогли одному геніальному бібліотекареві відкрити фундаментальний закон Бібліотеки. Цей мислитель спостеріг, що всі книги, хоч би як вони відрізнялися, складаються з однакових елементів: пробілу, крапки, коми і двадцяти двох знаків алфавіту. Він також постулював факт, який підтвердили всі мандрівники: в усій величезній Бібліотеці немає двох однакових книжок. З цих неспростовних передумов він зробив висновок, що Бібліотека всеохопна і що на її полицях можна знайти всі можливі сполучення двадцятьох з лишком писемних знаків (їх кількість, хоч і величезна, проте скінченна), а отже й усе, що ними можна висловити,— всіма мовами. Геть усе: історію майбутнього з усіма її подробицями, автобіографії архангелів, точний каталог Бібліотеки, тисячі й тисячі каталогів хибних, доведення хибності цих каталогів, доведення хибності

каталогу правильного, гностичну євангелію Василіда[149], коментар цієї євангелії, коментар коментаря цієї євангелії, правдиву розповідь про твою смерть, переклад кожної книжки на всі мови, інтерполяції кожної книжки в усі книжки, трактат, який Беда[150] міг написати (й не написав) про міфологію саксів, утрачені книги Тацита[151].

Коли було проголошено, що Бібліотека зберігає в собі всі книжки, то першим почуттям, яке опанувало всіх, була неймовірна радість. Кожен відчував себе господарем таємного й ще не використаного скарбу. Не існувало такої особистої чи світової проблеми, яку не можна було б переконливо розв'язати — в одному з шестигранників. Усесвіт здобув своє виправдання, всесвіт раптово набув нічим не обмежених вимірів надії. На той час багато говорилося про Виправдання: про апологетичні та профетичні книги, які навічно виправдовували діяння кожної людини у всесвіті й могли відкрити дивовижні таємниці про її майбутнє. Тисячі людей, опанованих палкими надіями, покинули рідні шестикутники й побігли сходами нагору, підштовхувані марною мрією знайти своє Виправдання. Ці паломники зчиняли бурхливі суперечки у вузьких коридорах, виголошували чорні прокляття, душили одне одного на божественно досконалих сходах, жбурляли книги, що обманули їхні сподівання, у глиб вентиляційних колодязів, гинули, скинуті у провалля людьми з далеких регіонів. Були й такі, які в цих безнадійних пошуках втрачали здоровий глузд... Виправдання насправді існують (я бачив два, які стосувалися осіб з майбутнього, можливо, навіть не вигаданих), але шукачі забули про те, що ймовірність знайти своє власне Виправдання або бодай якусь його недосконалу копію практично дорівнює нулю.

На той час також існувала надія, що вдасться прояснити фундаментальні таємниці людства: походження Бібліотеки й часу. Усім здавалося, що ці великі таємниці можуть бути висловлені; якщо ж мова філософів виявиться для цього недостатньою, Бібліотека створить цілком нову мову, а також словники та граматики, необхідні для її існування. Ось уже чотири століття люди гасають і нишпорять по шестигранниках... Існують шукачі, офіційно призначені, так звані інквізитори. Я бачив їх при виконанні їхніх обов'язків: вони завжди

повертаються зі своїх відряджень дуже стомленими, розповідаючи про сходи без сходинок, на яких вони мало не скрутили собі в'язи; розмовляють про галереї та сходи з бібліотекарем; іноді беруть найближчу книжку й гортають її, шукаючи єретичних слів. Видно, що ніхто не сподівається що-небудь знайти.

На зміну палким надіям, як то завжди буває, прийшло гнітюче розчарування. Переконаність у тому, що на якійсь полиці в якомусь шестиграннику стоять дорогоцінні книги і що ці дорогоцінні книги — недосяжні, була просто нестерпною. Одна блюзнірська секта запропонувала припинити пошуки й закликала всіх людей зайнятися перетасуванням літер і символів, аби за допомогою неймовірного випадку створити ці канонічні книги. Владі довелося вжити проти цієї секти суворих заходів. Секта припинила існування, але у своєму дитинстві я не раз бачив дідів, які на тривалий час ховалися в нужниках, перекладаючи металеві кружечки в заборонених чашах, марно намагаючись виправити божественний безлад.

Інші, навпаки, вважали, що треба насамперед очистити Бібліотеку від усіх непотрібних книг. Вони вторгалися в шестигранники, показували офіційні документи, які не завжди були фальшивими, з огидою гортали той або той том і прирікали на знищення цілі полиці; їхній гігієнічно-аскетичний запал призвів до безглуздої загибелі мільйонів томів. Імена цих фанатиків були прокляті, але ті люди, які оплакують "скарби", знищені тими безумцями, забувають про деякі очевидні факти.

По-перше, Бібліотека така величезна, що будь-яка шкода, завдана їй людьми, буде нескінченно малою. По-друге, хоч кожен примірник і є унікальним та незамінним, але (оскільки Бібліотека повна) завжди існують сотні тисяч її не абсолютно досконалих копій — книг, які відрізняються від цієї однією літерою або однією комою. Усупереч загальній переконаності я наважуся припустити, що наслідки діяльності Чистильників перебільшені тим жахом, який викликали ці фанатики. Їх надихало божевільне прагнення захопити книги Червоного

Шестигранника: це книги значно меншого формату, аніж книги звичайні, всемогутні, ілюстровані та магічні.

Ми знаємо й про інший забобон того часу: Людина Книги. На якійсь полиці в якомусь шестиграннику (міркували люди) має стояти книга, в якій викладено зашифровану суть та короткий зміст усіх інших, якийсь бібліотекар нібито переглянув цю Книгу і став подібний до Бога. У мові тієї зони досі відчуваються сліди культу цього далекого від нас працівника. Багато людей вирушали в паломницькі подорожі з метою знайти Його. Протягом цілого століття вони сновигали в усіх напрямках, здійснюючи свій безнадійний пошук. Як визначити таємний священний шестикутник, у якому він живе? Хтось запропонував метод регресивного наближення: щоб знайти книгу А, треба спершу звернутися до книги В, яка вкаже, де треба шукати А; щоб знайти книгу В, треба попередньо ознайомитися з книгою С — і так до нескінченності... Саме в таких пригодах я змарнував і розтринькав свої роки. Я не вважаю неймовірним твердження, що на якійсь полиці нашого всесвіту стоїть усеохопна книга[152]; я благаю невідомих богів, щоб людина — нехай навіть одна-єдина людина, нехай навіть через тисячу років! — змогла знайти її й прочитати. Якщо почесті, мудрість і щастя не для мене, нехай їх спізнають бодай інші. Нехай існує небо, навіть якщо моє місце в пеклі. Нехай я буду розтоптаний і знищений, але бодай на якусь мить, в одному зі своїх створінь, Твоя, о Боже, величезна Бібліотека виправдає себе.

Люди нечестиві стверджують, що безглуздя для Бібліотеки — звичайна річ, а раціональна осмисленість (або хоча б лише приблизна зв'язність) — це майже чудесний виняток. Вони говорять (я це знаю) про "хворобливу Бібліотеку, божевільні томи якої, затягнуті в безперервну гру випадковостей, знову й знову змінюються, перетворюються на інші, усе стверджуючи, все заперечуючи і все змішуючи, наче божество, яке з'їхало з глузду". Ці слова, що не лише викривають безлад, а й подають його приклад, самі наочно свідчать про свій поганий смак і своє розпачливе невігластво. Насправді Бібліотека містить у собі всі вербальні структури, всі ті варіації, що їх дозволяють двадцять п'ять орфографічних символів, але жодної очевидної нісенітниці там немає. Мабуть, немає

потреби згадувати про те, що найліпша книга в тих багатьох шестигранниках, які перебували під моїм наглядом, називається "Причесаний грім", а інша — "Зсудомлений гіпс", а ще інша — "Аксаксаксас мле". Ці назви, на перший погляд зовсім незв'язні, безперечно, мають якийсь зашифрований або алегоричний смисл; цей смисл можна виразити словами, які, як можна з упевненістю припустити, десь записані й існують у Бібліотеці. Я неспроможний написати послідовність літер, наприклад таку, як

dhcmrlchtdj,

що її божественна Бібліотека не передбачила б і яка б в одній з її таємних мов не була б наділена грізним смислом. Ніхто також не зможе промовити бодай один склад, який би не був наповнений ніжністю й страхом і який в одній з цих мов не позначав би всемогутнє ім'я якогось бога. Говорити означає загрузнути в тавтологіях. Непотрібний і багатослівний твір, який ви зараз читаєте, вже існує в одному з тридцяти томів, що стоять на п'яти полицях одного з незліченних шестигранників, — десь існує і його спростування. (У певній кількості можливих мов, яка позначається числом п, застосовується один і той самий словник; у деяких з них символічна послідовність знаків "бібліотека" припускає правильне визначення: "всеохопна і довговічна система шестигранних галерей", але "бібліотека" означає також і "хліб", або "піраміда", або щось інше, і сім слів, які її означають, можуть мати й інше значення. Ти, котрий мене читаєш, чи певен ти в тому, що моя мова зрозуміла для тебе?)

Звичка писати відвертає мою увагу від нинішнього становища людей. Упевненість у тому, що все вже написано, знищує нас або перетворює на привидів. Я знаю такі регіони, де молоді люди поклоняються книгам і в поганському екстазі цілують їхні сторінки при тому, що вони неспроможні розшифрувати бодай одну літеру. Епідемії, єретичні чвари, паломницькі подорожі, які неминуче вироджуються в бандитські наскоки, зменшили населення разів у десять. Здається, я вже згадував про самогубства, кількість яких з кожним роком зростає. Можливо, мене обманюють

старість і страх, але підозрюю, що людський рід — єдиний та унікальний — близький до вимирання, а Бібліотека збережеться: освітлена, ніким не населена, нескінченна, досконало нерухома, наповнена дорогоцінними томами, нікому не потрібна, нетлінна і таємнича.

Я щойно написав нескінченна. Я застосував цей прикметник не лише з любові до риторики; немає нічого алогічного в тому, щоб уявляти собі світ нескінченним. Ті, хто вважає його скінченним, виходять з припущення, що в якихось далеких місцях галереї, сходи та шестигранники можуть з невідомої причини закінчитись — а це очевидний абсурд. Я наважуся запропонувати таке розв'язання цієї стародавньої проблеми: Бібліотека нескінченна й періодична. Якби якийсь одвічний мандрівник вирушив у подорож у якомусь одному напрямі, то через кілька століть він би виявив, що ті самі томи повторюються в тому самому безладі (який, повторюваний, насправді є порядком: Порядком). Ця витончена надія звеселяє мене в моїй самоті[153].

Мар-дель-Плата, 1941 р.

Сад з розгалуженими стежками

Вікторії Окампо

На 242 сторінці "Історії європейської війни" Лідел-Гарта[154] читаємо, що наступ тринадцятьох британських дивізій (підтриманий артилерією в кількості тисяча чотирьохсот гармат) на лінії оборони противника Сер — Монтобан, запланований на 24 липня 1916 року, був відкладений і перенесений на ранок двадцять дев'ятого. На думку капітана Лідел-Гарта, ця затримка — не дуже значна, по суті була спричинена сильними зливами. Заява, продиктована, прочитана й підписана доктором Ю Цуном, колишнім професором англійської мови в Hochschule[155] міста Ціндао, проливає несподіване світло на цей випадок. Дві перші сторінки цього тексту були загублені.

"...і я повісив слухавку. І відразу ж зрозумів, чий то голос відповів мені німецькою мовою. То був голос капітана Ричарда Меддена. Медден у відділі Віктора Рунеберґа! Отже, настав кінець нашим зусиллям і — що здалося мені другорядним чи мусило здатися! — нам самим. Це означало, що Рунеберґ заарештований або підступно вбитий[156]. Ще до заходу сонця така доля, певно, спіткає й мене. Медден був невблаганний. Зобов'язаний бути невблаганним, якщо висловитися точніше. Ірландець на службі в Англії, чоловік, звинувачений у м'якотілості, а можливо, й у зраді, як він міг не дякувати долі за такий чудовий подарунок: викриття, арешт, а може, й убивство двох агентів Німецької імперії? Я піднявся у свою кімнату; по-дурному замкнув двері на ключ і ліг горічерева на вузеньке залізне ліжко. За вікном, як завжди, виднілися покриті черепицею дахи, надвечірнє сонце на цю шосту годину вечора сховалося за хмари. Мені здалося неймовірним, що цей день, не позначений ані якимись застереженнями, ані символами, стане днем моєї невблаганної смерті. Невже я, що втратив батька, я, що грався малюком у симетричному садочку Хайфина, сьогодні помру? Але тут відразу я подумав про те, що все відбувається з людиною саме тепер, точно тепер. Минають століття, та коли щось відбувається, воно відбувається тільки тепер. Безліч людей воюють на суходолі, в повітрі та на морі, але те, що відбувається насправді, відбувається зі мною... Майже нестерпний спогад про кінську фізіономію капітана Меддена миттю стер усі ці міркування. Посеред своєї ненависті та свого жаху (тепер мені легко говорити про жах: тепер, коли я пошив у дурні Ричарда Меддена і моя горлянка нетерпляче чекає, коли її залоскоче мотузка) я подумав, що цей галасливий і, безперечно, щасливий вояка, либонь, і гадки не має про те, що мені відома Таємниця, що я знаю точну назву того місця, де в долині Анкра розташований новий парк британської артилерії. Сіре небо прокреслив птах, і я уявив його літаком, який разом з багатьма іншими літаками (у французькому небі) скидає бомби на англійські гармати. От якби мій рот, перш ніж його заткне куля, зміг прокричати назву того місця так гучно, щоб її почули в Німеччині!.. Але мій людський голос був дуже слабкий. Як же зробити так, аби він долинув до вух мого шефа? До вух того кволого й бридкого чоловічка, який знав про мене та Рунеберґа лише те, що ми перебуваємо в Стафордширі, і який марно чекав од нас

відомостей у своєму похмурому берлінському кабінеті, знову й знову переглядаючи газети... Я сказав уголос: "Я мушу втекти". Я нечутно підвівся на ноги, без потреби намагаючись навіть не зашарудіти, так ніби Медден уже стежив за мною. Щось — мабуть, хвалькувате бажання довести собі, що мої ресурси дорівнюють нулю,— примусило мене вивернути кишені. Я знайшов там те, що й сподівався знайти. Північноамериканський годинник, нікелевий ланцюжок і квадратну монету, брелок з уже непотрібними ключами від відділу Рунеберґа, які відразу мене викрили б, записник, лист, який я вирішив негайно знищити і якого не знищив), фальшивий паспорт, крону, два шилінги й кілька пенсів, червоно-синій олівець, носовичок і револьвер з однією кулею. Я по-дурному стиснув і зважив його в руці, щоб набратися сміливості. У голові майнула невиразна думка, що пістолетний постріл буде чутний далеко. Через десять хвилин мій план був уже готовий. У телефонному довіднику я знайшов прізвище однієї людини, яка була спроможна передати моє повідомлення: цей чоловік жив у передмісті Фантона, куди було менш ніж півгодини їхати поїздом.

Я не можу похвалитися сміливістю. Тепер я можу в цьому зізнатися, тепер, коли мені пощастило здійснити план, який навряд чи кому здасться надто ризикованим. Але ж я знаю, скільки страху довелося мені пережити, перш ніж я довів його до кінця. Я зробив це не для Німеччини, зовсім ні. Я зневажаю цю варварську країну, яка примусила мене принизити себе до шпигунства. А крім того, я знаю одного англійця — дуже скромного чоловіка,— якого я шаную не менше, ніж Ґете. Я з ним розмовляв не більш як годину, але протягом цієї однієї години він був справжнім Ґете... Отже, я здійснив свій задум тому, що відчував: шеф дивиться зі зневагою й острахом на людей моєї раси — на всіх тих незліченних предків, які передали мені свою кров. Я хотів довести йому, що й жовтопикий здатен урятувати велику армію. Крім того, мені треба було втекти від капітана. Його кулаки та його голос могли загриміти в будь-яку мить за моїми дверима. Я нечутно вдягся, попрощався з самим собою в дзеркалі, спустився сходами, пильно оглянув безлюдну вулицю й переступив поріг. Залізнична станція була недалеко, проте я визнав за ліпше найняти екіпаж. Я переконав себе в тому, що в такий спосіб менше

ризикую бути впізнаним; бо на зовсім безлюдній вулиці я почувався до нескінченності видимим і вразливим. Пам'ятаю, я наказав візникові зупинитися на певній відстані від центрального входу й зійшов з умисною, майже болісною неквапністю; мені треба було доїхати до села Ешґроув, але я взяв квиток до дальшої станції. Поїзд мав відійти через кілька хвилин, о восьмій п'ятдесят. Я поквапився; наступний поїзд відійде лише о пів на десяту. На пероні не було майже нікого. Я пройшов через кілька вагонів: пам'ятаю, що там було кілька селян, жінка в жалобі, юнак, який заглибився в читання "Анналів" Тацита, поранений солдат зі щасливим виразом обличчя. Нарешті поїзд рушив саме в ту мить, коли чоловік, якого я впізнав, уже добігав до перону. То був капітан Ричард Медден. Знищений, тремтячий, я скулився на краю сидіння, якнайдалі від страшного вікна.

Але незабаром усвідомлення власної нікчемності перейшло в якусь майже огидну радість. Я сказав собі, що мій поєдинок уже розпочався і я виграв перший його раунд, хай навіть лише на сорок хвилин, лише волею випадку випередивши супротивника, який мене переслідував. Я почав переконувати себе в тому, що ця моя мінімальна перемога провіщала й перемогу остаточну. Я сказав собі, що не така вона вже й мінімальна, адже без цієї дорогоцінної перерви в часі, яку подарував мені розклад руху поїздів, я вже сидів би у в'язниці або був мертвий. Я переконував себе (за допомогою не менш очевидних софізмів), що моє щастя боягуза підтверджувало: я людина, спроможна довести свою пригоду до успішного кінця. З цієї слабкості я черпав сили, і вони мене не покинули. Я передбачаю той час, коли людині щодня доведеться здійснювати найстрахітливіші задуми, коли на світі не залишиться нікого, крім солдатів і розбійників. Я даю їм таку пораду: "Виконавець жорстокого та невблаганного наказу мусить уявити собі, що він уже його виконав, мусить зробити своє майбутнє безповоротним, як і минуле". Саме так зробив і я, а тим часом мої очі, очі вже мертвої людини, пильно стежили за тим, як збігає цей день, можливо, останній у моєму житті, й на землю насувається ніч. Поїзд м'яко котився між ясенами. Він зупинився, майже посеред поля. Ніхто не повідомив назву станції.

— Це Ешґроув? — запитав я в кількох хлопчаків, які стояли на пероні.

— Ешґроув,— відповіли вони.

Я зійшов.

Перон був освітлений ліхтарем, проте обличчя хлопчаків ховалися в пітьмі. Один з них запитав:

— Вам до доктора Стівена Елберта?

Не чекаючи моєї відповіді, другий сказав:

— Його дім далеко звідси, проте ви не заблукаєте, якщо звернете ліворуч і на кожному перехресті знову й знову звертатимете ліворуч.

Я кинув їм монету (свою останню), спустився кількома кам'яними східцями й пішов по безлюдній дорозі. Дорога полого спускалася вниз. Вона була ґрунтова, вгорі наді мною спліталися віти дерев, місяць, низький і круглий, здавалося, проводжав мене.

На якусь мить мені сяйнула тривожна думка, що Ричард Медден у якийсь спосіб уже розгадав мій підказаний розпачем план. Але я дуже швидко зрозумів, що це неможливо. Порада завжди звертати ліворуч нагадала мені про те, що саме так рекомендувалося робити кожному, хто хотів дістатися центру того або того лабіринту. Недарма ж я доводжуся правнуком тому Цюй Пенові, який був правителем Юньнаня й відмовився від земної влади, щоб написати роман, який був би багатолюднішим, аніж "Сон у червоному теремі"[157], і побудувати лабіринт, в якому заблукав би кожен. Тринадцять років присвятив він цим двом, таким різним, справам, але загинув від руки чужоземця, його роман залишився нікому не зрозумілим, а лабіринту так і не знайшли. Йдучи під вітами англійських дерев, я замріявся про цей утрачений лабіринт: я уявив його неушкодженим і досконалим на потаємній вершині

гори, я уявив його в оточенні рисових полів, а також під водою, я уявив його нескінченним, не просто з восьмикутними павільйонами та закрученими навколо них стежками, а з річками, провінціями та королівствами... Я подумав про лабіринт лабіринтів, про заплутаний лабіринт, який би вміщував у собі минуле й майбутнє і в якийсь спосіб закручувався навколо небесних світил. Захопившись цими ілюзорними видіннями, я забув про своє становище втікача, якого переслідують і от-от схоплять. Протягом якогось невизначеного часу я почувався абстрактним дослідником світу. У моїй свідомості жило тільки це оповите сутінками поле, місяць, далекий обрій, де ще червоніли останні відблиски заходу, а також дорога, що постійно спускалася вниз і не дозволяла мені відчути бодай найменші ознаки втоми; вечір був інтимний і нескінченний. Дорога то спускалася, то петляла між луками, яких було уже майже не видно. Добре чутна музика напливала хвилями й відлітала з поривами вітру, заглушена густим листям і відстанню. Я подумав про те, що людина може бути ворогом інших людей, у якийсь інший час — іще інших людей, але не всієї країни з її світлячками, словами, садами, струмками, світанками й вечорами. Тим часом я вже підійшов до високої іржавої брами. Між прутами я розгледів алею і щось подібне до павільйону. Несподівано я зрозумів дві речі — одну цілком очевидну і другу — неймовірну: музика долинала сюди з павільйону, і це була китайська музика. Саме тому я сприймав її в усій повноті, не звертаючи на неї якоїсь особливої уваги. Я вже не пам'ятаю, чи був там дзвін або дзвоник, чи я просто загупав у браму руками. Переливчаста музика все лунала.

Але з будиночка за огорожею вже наближався до мене ліхтар, ліхтар, який то почасти, то цілком ховався за стовбурами дерев; то був ліхтар паперовий, який мав форму барабана і колір місяця. Його ніс високий чоловік. Його обличчя я не розгледів, бо світло від ліхтаря засліплювало мені очі. Він відчинив браму і повільно промовив моєю рідною мовою:

— Я бачу, що благочестивий Сі Пен визнав за свій обов'язок скрасити мою самоту. Ви, звичайно ж, хочете оглянути сад?

Він назвав ім'я одного з наших консулів, і я розгублено повторив за ним:

— Сад?

— Сад з розгалуженими стежками.

Щось ворухнулося в моїй пам'яті, і я промовив з незбагненною для себе самого певністю:

— Це сад мого предка Цюй Пена.

— Вашого предка? Вашого уславленого предка? Прошу, ходіть за мною.

Волога стежка петляла, як і ті, що я їх топтав у своєму дитинстві. Ми увійшли до бібліотеки з книжками східними і європейськими мовами. Я впізнав у палітурках, обтягнутих жовтим шовком, кілька рукописних томів Утраченої Енциклопедії, яку звелів укласти Третій Імператор Осяйної Династії і яку так ніколи й не надрукували. Грамофон, на якому крутилася платівка, стояв поряд з бронзовим феніксом. Пам'ятаю також вазу з рожевої порцеляни і ще одну, на багато століть давнішу, того синього кольору, який наші майстри запозичили в перських гончарів...

Стівен Елберт дивився на мене, усміхаючись. Він був (я вже згадував) дуже високий, з тонкими рисами обличчя, сірими очима й сивою бородою. Було в ньому щось від священика і щось від моряка; згодом він мені розповів, що був місіонером у Тяньцзіні, "поки не захопився синологією".

Ми сіли, я — на довгий і низький диван, а він примостився спиною до вікна та до високих круглих дзиґарів. Я підрахував, що раніше ніж через годину мій переслідувач Ричард Медден сюди не з'явиться. З моїм твердим рішенням можна було зачекати.

— Цюй Пен був людиною справді дивної долі,— сказав Стівен Елберт. — Правитель своєї рідної провінції, обізнаний в астрономії, в астрології, невтомний тлумач канонічних книг, шахіст, уславлений поет і каліграф. Але він усе це покинув, щоб написати книжку і збудувати лабіринт. Він відмовився від радощів деспота, судді, від безлічі наложниць, навіть від своєї блискучої ерудиції і на тринадцять років замкнувся в Павільйоні Чистої Самоти. Коли він помер, спадкоємці не знайшли нічого, крім хаотичних рукописів. Родина, як вам, певно, відомо, хотіла кинути їх у вогонь. Але його душоприказник — таоїстський чи буддистський чернець — наполіг на їх публікації.

— Ми, нащадки Цюй Пена,— втрутився до розмови я,— досі проклинаємо того ченця. Те, що він опублікував, було сутим безглуздям. Ця книга — безладне нагромадження всілякої нісенітниці та суперечностей. Якось я вирішив її переглянути: у третьому розділі герой помирає, а в четвертому — він живий. Що ж до іншого задуму Цюй Пена, його Лабіринту...

— Ось він, його Лабіринт,— сказав господар дому, показавши на високий полакований письмовий стіл.

— Лабіринт зі слонової кості! — вигукнув я.— Лабіринт у мініатюрі...

— Лабіринт символів,— поправив він мене.— Невидимий лабіринт часу. Й саме мені, варвару-англійцеві, випало відкрити цю майже очевидну таємницю. Через сто років відновити подробиці неможливо, але неважко здогадатися, що саме відбулося. Одного разу Цюй Пен сказав: "Я усамітнююся, щоб написати книгу". А другого — "Я усамітнююся, щоб побудувати лабіринт". Усі подумали, що йдеться про дві різні речі. Ніхто не здогадався, що книга й лабіринт — одне й те саме. Павільйон Чистої Самоти стояв у центрі саду, мабуть, майже непрохідного; либонь, це і вселило людям думку про фізичний лабіринт. Та коли Цюй Пен помер, то ніхто не знайшов у його досить великих володіннях ніякого лабіринту. Дві обставини підказали мені правильне розв'язання цієї проблеми. По-перше, цікава легенда про те, що Цюй Пен задумав лабіринт,

нескінченний у прямому значенні цього слова, а по-друге, знайдений мною фрагмент з одного листа.

Елберт підвівся. На якусь мить він повернувся до мене спиною й висунув шухляду з позолоченого й почорнілого письмового стола. Він обернувся до мене з аркушем паперу, який колись був яскраво-червоним, а тепер — радше рожевим, дуже тоненьким і покресленим якимись лініями. Слава Цюй Пена як знаменитого каліграфа була цілком заслуженою. З трепетом прочитав я незрозумілі для мене слова, що їх мій предок накреслив своїм тоненьким пензликом: "Залишаю для майбутнього (але не для всього) мій сад з розгалуженими стежками". Я мовчки повернув аркуш Елбертові. Він провадив:

— Ще перед тим, як я знайшов цього листа, я почав запитувати себе, в який спосіб книга може бути нескінченною. Я не придумав нічого кращого, як циклічно побудований том, остання сторінка якого буде тотожна першій, і таким чином виникає можливість продовжити книгу до нескінченності. Я пригадав також ту ніч, яка перебуває в центрі "Тисячі й однієї ночі", коли цариця Шахразада[158] (завдяки чудесній помилці переписувача) починає дослівно переказувати історію "Тисячі й однієї ночі", ризикуючи знову дістатися тієї ночі, коли вона її переказує,— і так до нескінченності. А ще я уявив собі твір у стилі Платона[159], який би передавався ніби у спадок від батька до сина, в якому кожен новий індивід додавав би свій розділ або з благочестивою обережністю брався виправити сторінки, написані попередніми поколіннями. Усі ці припущення розважали мене, але жодне з них, здавалося, не відповідало бодай приблизно суперечливим розділам книги Цюй Пена. Перебуваючи в такій розгубленості, я одержав з Оксфорда рукопис листа, який ви щойно бачили. Мою увагу привернула (як це й природно) фраза: "Залишаю для майбутнього (але не для всього) мій сад з розгалуженими стежками". І майже відразу я зрозумів: сад з розгалуженими стежками — це і є його хаотичний роман, а фраза "для майбутнього (але не для всього)" створювала образ розгалуженості в часі, а не у просторі. Прочитання всього твору підтвердило цю теорію. У будь-якому художньому творі, коли людина постає перед кількома альтернативами,

вона обирає одну й нехтує всі інші; у своєму заплутаному романі Цюй Пен обирає всі одночасно. Тобто він створює різні майбутні, різні часи, які, у свою чергу, також розмножуються й розгалужуються. Звідси й суперечності, які ми знаходимо в романі. Так, наприклад, Фан володіє таємницею; незнайомець стукає в його двері; Фан вирішує його вбити. Природно, що існують різні варіанти розвитку подальших подій: Фан може вбити некликаного гостя, некликаний гість може вбити Фана, обидва можуть залишитися живими, обидва можуть загинути і так далі. У романі Цюй Пена відбуваються всі розв'язки; кожна з них є точкою для подальших розгалужень. Іноді стежки цього лабіринту перетинаються; наприклад, ви приходите в мій дім, але в якомусь з варіантів минулого ви мій ворог, а в якомусь — друг. Якщо ви пробачите мені мій невиправний акцепт, ми з вами прочитаємо кілька сторінок.

Його обличчя, у яскравому світлі лампи, було, безперечно, обличчям дуже старої людини, але в ньому прозирало й щось неподоланне, майже непідвладне смерті. Він повільно й виразно прочитав два варіанти одного епічного розділу. У першому з них воїни йдуть у битву по пустельній гірській місцевості; страх потрапити під обвал і страх перед темрявою примушує їх мало цінувати життя, і вони легко здобувають перемогу; у другому — ті самі воїни перетинають палац, де відбувається свято; вогні битви здаються їм продовженням цього свята, й вони здобувають перемогу. Я слухав з належною шанобливістю ці давні історії, але вони вражали мене менше, ніж той факт, що їх створила людина однієї зі мною крові і що людина з далекої імперії розшифрувала їх і донесла до мого розуміння під час моєї відчайдушної авантюри на острові, що розташований у протилежному кінці світу. Пам'ятаю останні слова, які повторювалися в обох варіантах, ніби таємна заповідь: "Так, з непереможними мечами і спокоєм у незламних серцях, воювали герої, готові вбити й померти".

Від цієї миті я почав відчувати навколо себе й у своєму темному тілі якесь невидиме, невідчутне копошіння. Не копошіння військ, які то розходяться, то йдуть паралельно, то нарешті сходяться, а якесь менш

досяжне й інтимніше ворушіння, в яке вони в невідомий спосіб ніби втягувалися. Стівен Елберт провадив:

— Я не думаю, щоб ваш знаменитий предок просто бавився на дозвіллі всіма цими варіаціями. Мені здається малоймовірним, щоб він присвятив тринадцять років нескінченним повторенням пустого риторичного експерименту. В його країні роман не дуже цінується, а в ті часи він належав до жанру, який відверто зневажали. Цюй Пен був геніальним романістом, але водночас він був визначним літератором, який, безперечно, не обмежував сферу своєї діяльності лише написанням романів. Його сучасники свідчать — а його життя переконливо підтверджує,— що сферою зацікавлень Цюй Пена були проблеми метафізичні, проблеми містики. Філософським дискусіям присвячено велику частину його роману. І я знаю, що з усіх проблем жодна не хвилювала й не тривожила його так, як проблема часу. А тепер зверніть увагу на те, що це єдина проблема, про яку не згадано на сторінках "Саду". Він навіть жодного разу не застосовує слово "час". Як би ви пояснили це вперте замовчування?

Я запропонував кілька варіантів розв'язання цієї проблеми — усі вони були надуманими й непереконливими. Ми почали їх обговорювати; зрештою Стівен Елберт мені сказав:

— У загадці на тему шахів яке слово є забороненим?

Я замислився на хвилину й відповів:

— Слово "шахи".

— Саме так,— підтвердив Елберт.— "Сад з розгалуженими стежками" і є однією величезною загадкою або притчею, тема якої — час; ця прихована причина й забороняє авторові застосовувати слово, яке його називає. А постійно обминати якесь слово, замінюючи його недоладними метафорами та очевидними перифразами,— це і є найефективніший

спосіб наголосити на ньому. Саме такий звивистий шлях і обрав ухильний Цюй Пен, створивши безліч поворотів на всіх сюжетних лініях свого роману. Я переглянув сотні рукописів, виправив помилки, яких наробили недбалі переписувачі, я розгадав план, захований під цим хаосом, відновив — чи принаймні думаю, що відновив — первісний порядок, переклав увесь твір і переконався, що слово "час" у ньому жодного разу не згадується. Пояснення не треба довго шукати: "Сад з розгалуженими стежками" — це образ, неповний, але не хибний, усесвіту, такого, яким його собі мислив Цюй Пен. На відміну від Ньютона[160] та Шопенгауера, ваш предок не вірив у єдиний, абсолютний час. Він вірив у нескінченність часових послідовностей, у запаморочливу сіть, яка невпинно зростає, часів, що розходяться, сходяться й біжать паралельно. І це плетиво часів, які зближаються, розгалужуються, уриваються або зникають на цілі століття, вичерпує всі можливості. Ми не існуємо в більшості з цих часів; у деяких ви існуєте, а я не існую; в інших я існую, а ви не існуєте; ще в інших існуємо ми обидва. У цьому часі, який подарував мені сприятливий випадок, ви прийшли в мій дім; в іншому, перетинаючи сад, ви знайшли б мене мертвим; ще в іншому я говорив би ці самі слова, але був би обманом зору, привидом.

— У всіх часах,— сказав я не без тремтіння в голосі,— я вам дуже вдячний за відтворення саду Цюй Пена.

— Не в усіх,— промурмотів він, усміхаючись.— Час безперервно розгалужується до незліченних майбутніх. В одному з них я — ваш ворог.

Я знову відчув копошіння, про яке вже згадував. Мені здалося, що вологий сад, який оточував дім, до нескінченності насичений невидимими людьми. Цими людьми були Елберт і я, але невидимі, багатоформні й розкидані по інших вимірах часу. Я підвів погляд, і примарний кошмар розсіявся. У саду, позначеному чорними й жовтими барвами, я побачив лише одного чоловіка; але той чоловік здавався незламним, як статуя, і він наближався до нас, ідучи по стежці, й був він капітаном Ричардом Медденом.

— Майбутнє вже тут,— відповів я,— але я вам друг. Можна мені знову поглянути на лист?

Елберт підвівся на повен зріст і висунув шухляду високого письмового столу. На мить він обернувся до мене спиною. Револьвер уже був у мене напоготові, я ретельно прицілився й вистрілив. Елберт упав негайно, без жодного звуку. Присягаюся, що смерть його була миттєвою, як спалах.

Усе інше — нереальне й незначуще. Медден забіг до кімнати, і я був заарештований. Мене засудили до повішення. Та попри жах усього, що сталось, я переміг. Я зміг передати в Берлін назву міста, яке вони мали розбомбити. Учора вони його розбомбили, я довідався про це з тих самих газет, які повідомили Англію про загадкове вбивство видатного синолога Стівена Елберта невідомим на ім'я Ю Цун. Мій шеф розшифрував цю загадку. Він зрозумів, що моя проблема полягала в тому, як (через гуркіт війни) повідомити назву міста Альбер[161] і що я не мав іншої ради, як убити людину з таким ім'ям. Але він не міг зрозуміти (й ніхто не зміг би), яким глибоким є моє каяття і якою нестерпною — втома".

Примітки:

1

Левкіп (460?-370 до н. е.) — давньогрецький філософ, основоположник атомізму.

2

Ласвіц, Курт (1848-1910) — німецький письменник-фантаст.

3

Керролл, Льюїс (справжнє ім'я — Чарлз Латуїдж Доджсон, 1832-1898) — англійський дитячий письменник і математик, професор Оксфордського університету (1855-1881).

4

Аристотель (384-322 до н. е.) — давньогрецький філософ.

5

Карлайл, Томас (1795-1881) — англійський філософ, письменник, історик.

6

Приблизний переклад: "Кравець перевдягань" (лат.).

7

Батлер, Семюел (1612-1680) — англійський поет-сатирик.

8

Ярмаркова гавань (англ.).

9

Orbis tertius — третій світ (лат.).

10

Англо-американська енциклопедія (англ.).

11

Британська енциклопедія (англ.).

12

Біой Касарес, Адольфо (1914-1999) — аргентинський письменник, приятель і співавтор Борхеса.

13

Пертес, Юстус (1749-1816) — німецький видавець.

14

Гностики — представники гностицизму, релігійно-філософської течії доби пізньої античності та раннього Середньовіччя.

15

Географія (нім.).

16

Ріттер, Карл (1779-1859) — німецький географ.

17

Хорасан — провінція на північному сході Ірану.

18

Ерзерум — місто на території теперішньої Туреччини, в Західній Вірменії.

19

Смердіс (власне, Лже-Смердіс) — мідійський чарівник Гаумата, котрий 11 березня 522 р. до н. е. захопив трон перського царя Камбіза, скориставшись своєю схожістю з братом царя.

20

Історія країни, яка називається Укбар (англ).

21

Гаслам також опублікував книжку "Загальна історія лабіринтів" ("A General History of Labyrints").

22

Андрее, Йоган Валентин (1586-1654) — німецький філософ-утопіст.

23

Де Квінсі, Томас (1785-1859) — англійський письменник.

24

Мастронарді, Карлос (1901-1976) — аргентинський поет.

25

Адроґе — район Буенос-Айреса, де в дитинстві жив Борхес.

26

Ґаучо — скотарі, переважно, мешканці південноамериканських пампасів.

27

Перша енциклопедія Тлену. Том XI. Глаер-Джангр (англ.).

28

Ібарра, Нестор — перекладач творів Борхеса на французьку мову, автор книги "Борхес і Борхес".

29

Nouvelle Revue Francaise — "Новий французький журнал".

30

Дріе Ларошель, П'єр (1893-1945) — французький письменник.

31

Реєс, Альфонсо (1889-1959) — мексиканський письменник.

32

По пазурах [видно] лева (лат.).

33

Чудовий новий світ (англ.). Так називається відомий роман Олдоса Гакслі.

34

Берклі, Джордж (1685-1753) — англійський філософ, представник суб'єктивного ідеалізму.

35

Прамова (нім.).

36

Мейнонґ, Алексіус фон (1853-1920) — австрійський філософ-ідеаліст, один з основоположників філософського неореалізму.

37

Спіноза, Бенедикт (Барух, 1632-1677) — нідерландський філософ-матеріаліст, пантеїст.

38

Монізм — філософський спосіб сприйняття різноманіття світу, виходячи з єдиного начала.

39

Тобто (лат.).

40

Філософія Нібито (нім.).

41

Расел ("The analysis of Mind" ["Аналіз мислення"], стор. 159) припускає, що наша планета була створена лише кілька хвилин тому й заселена жителями, які "згадують" про своє ілюзорне минуле. (Прим, авт.).

42

У дванадцятеричній системі числення століття триває протягом ста чотирьох років (прим. авт.).

43

Єресіарх — відступник від традиційного віровчення.

44

Зведення до абсурду (лат).

45

Сьогодні одна з церков Тлену у стилі Платона стверджує, що всякий біль, всякий зеленавий відтінок жовтого, всяка температура — це єдина реальність. Усі чоловіки, які перебувають у запаморочливому стані статевого оргазму,— це один і той самий чоловік. Усі люди, що декламують той чи той рядок з Шекспіра,— це Вільям Шекспір. (прим, авт.).

46

Пантеїзм — філософське вчення, що ототожнює Бога та світ; термін "пантеїст" запроваджений 1705 р. англійським філософом Дж. Толандом, а термін "пантеїзм" — 1709 р. його опонентом нідерландським теологом Й. Фаєм.

47

Шопенгауер, Артур (1788-1860) — німецький філософ-ідеаліст.

48

Афоризми і максими (грецьк., нім.).

49

"Дао Де Дзин" ("Канонічна книга про путь дао та благу силу — де", VI-V ст. до н. е.) — найбільш значущий трактат філософії даосизму, традиційно автором вважається Лаоцзи.

50

Літератора (фр.).

51

Спосіб дій (лат.).

52

Гінтон, Чарлз Говард (1791-1873) — англійський філософ, автор проекту універсальної мови.

53

Мартінес Естрада, Есекіель (1895-1964) — аргентинський письменник.

54

Далґарно, Джордж (1626-1687) — шотландський філософ і педагог, автор проекту універсальної мови.

55

Баклі був вільнодумцем, фаталістом і переконаним прихильником рабства.

56

Лапріда, Евсебіо (1829-1898) — аргентинський військовий діяч, родич Борхеса.

57

Аморім, Енріке (1900-1960) — уругвайський письменник.

58

Хоча, природно, залишається проблема матеріалу деяких об'єктів.

59

Кеведо-і-Вільєгас, Франсиско (1580-1645) — іспанський поет і прозаїк.

60

Браун, Томас (1605-1681) — англійський лікар і письменник.

61

Кальвін, Жан (1509-1564) — діяч Реформації, засновник кальвінізму (пуританства).

62

Декарт, Рене (1596-1650) — французький філософ, фізик і математик, представник класичного раціоналізму.

63

Ляйбніц, Готфрид Вільгельм (1646-1716) — німецький філософ-ідеаліст, математик, фізик, винахідник, історик і мовознавець.

64

Вілкінс, Джон (1614-1672) — англійський теолог і філософ, автор проекту універсальної мови.

65

Універсальні характеристики (лат.).

66

Велике загальне мистецтво (лат.).

67

Луллій, Раймунд (інакше Рамон Луль, бл. 1235-бл. 1315) — каталанський філософ, богослов і письменник, один з родоначальників європейської арабістики.

68

Лопес де Сеґура, Руй (XVI ст.) — іспанський теоретик шахів.

69

Буль, Джордж (1815-1864) — англійський математик і логік, один з основоположників математичної логіки.

70

Сен-Сімон, Клод Анрі де Рувруа (1760-1825) — французький філософ і соціолог.

71

Журнал романських мов (фр.).

72

Дюртен, Люк — французький письменник.

73

Компас манірників (фр.).

74

Проблеми однієї проблеми (фр.).

75

Ахілл — герой Троянської війни, оспіваний Гомером в "Іліаді".

76

Не бійтеся черепахи, добродію (фр.).

77

Расел, Бертран (1872-1970) — англійський філософ, логік, математик, громадський діяч, основоположник філософії логічного атомізму.

78

Туле, Поль-Жан (1867-1920) — французький поет.

79

Морського кладовища (фр.).

80

Валері, Поль (1871-1945) — французький поет.

81

Ребуль, Жак — французький письменник, автор праці "Рамонд: великий попередник романтизму".

82

Д'Анунціо, Ґабріеле (1863-1938) — італійський письменник.

83

Пані Анрі Башельє додає до цього списку також дослівний переклад з дослівного перекладу, який зробив Кеведо з "Introduction a la vie devote" ("Вступ до побожного життя") святого Франциска Сальського. У бібліотеці П'єра Менара немає навіть натяку на такий твір. Певно, баронеса просто погано розчула й хибно витлумачила якийсь жарт нашого покійного друга. (прим. авт.).

84

Був у мене також потаємний намір бодай лаконічно накидати образ П'єра Менара. Але як я посмію змагатись з золотими сторінками, що їх, як мені розповіли, готує баронеса де Бакур, або з делікатним і точним олівцем Каролюса Уркада? (прим. авт.).

85

Новаліс (справжнє ім'я — Фрідріх фон Гарденберг, 1772-1801) — німецький поет і філософ, представник раннього романтизму.

86

Доде, Альфонс (1840-1897) — французький письменник.

87

Сервантес Сааведра, Міґель де (1547-1616) — іспанський письменник.

88

Ехо — у грецькій міфології німфа, уособлення відлуння, що його чути в горах та лісах.

89

Там, де злісний турк у тюрбані... (англ).

90

По, Едгар Аллан (1809-1849) — американський письменник.

91

Бодлер, Шарль (1821-1867) — французький поет.

92

Маларме, Стефан (1842-1898) — французький письменник.

93

Тест, Едмон — персонаж кількох новел П. Валері.

94

Не забувай, що сад цей зачарований! (англ.).

95

П'яний корабель (фр).

96

Старий моряк (англ.).

97

"Мандри Персілеса та Сигізмунди" — роман М. Сервантеса.

98

"Подорож на Парнас" — поема М. Сервантеса.

99

Тут: навмання (фр.).

100

Лепанто — місце перемоги іспано-венеціанського флоту над турецькою ескадрою (1571).

101

Вега Карпіо, Лопе Фелікс де (1562-1635) — іспанський драматург.

102

Барес, Морис (1862-1923) — французький письменник.

103

Родріґес Ларета, Енріке (1875-1961) — аргентинський письменник.

104

Філіп Другий (бл. 382-336 до н. е.) — македонський цар.

105

"Саламбо" — роман Г. Флобера.

106

Зрада клерків (фр).

107

Ніцше, Фрідріх (1844-1900) — німецький філософ.

108

Джеймс, Вільям (1842-1910) — американський філософ і психолог, один з основоположників прагматизму.

109

Пригадую його зошити в клітинку, його виправлення чорним чорнилом, його особливі коректорські символи і дрібні літери. Вечорами він полюбляв гуляти околицями Німа; мав звичай брати з собою свої зошити й розпалювати веселе багаття. (прим. авт.).

110

Сад кентаврів (фр.).

111

"Наслідування Христа" — трактат, автором якого вважається церковний діяч Тома Кемпійський (Томас Гемеркен, бл. 1380-1471).

112

Селін, Луї Фердинанд (справжнє прізвище — Детуш, 1894-1961) — французький письменник.

113

Джойс, Джеймс (1882-1941) — ірландський письменник-модерніст, започаткував у літературі метод "потоку свідомості".

114

І якби він перестав снити тобою... "Аліса в Задзеркаллі", IV (англ.).

115

Зенд — іранська народність.

116

1 ліга = 5572,7 метра.

117

Гераклід Понтійський (IV ст. до н. е.) — давньогрецький філософ, учень Платона.

118

Піфагор (друга пол. VI — початок V ст. до н. е.) — давньогрецький філософ і математик.

119

Пірр (319/318-272 до н. е.) — гегемон Епірського союзу, цар молоссів і Македонії, один з найсильніших супротивників Риму.

120

Евфорб — персонаж давньогрецької міфології; під Троєю поранив Патрокла; Евфорба вбив Менелай.

121

Бел (Баал, Ваал) — бог природи у міфології стародавніх фінікійців.

122

Елій Лампридій — римський історик, імовірно один з авторів збірника "Письменники історії Августів" — життєпису імператорів од Адріана до Нумеріана.

123

Ґеліоґабал, Антонін (204-222) — римський імператор; під богом-епонімом в оповіданні "Лотерея у Вавилоні" мається на увазі фінікійський бог Ґеліоґабал.

124

Бог лабіринту (англ.).

125

Крісті, Агата (1891-1976) — англійська письменниця.

126

Стайн, Гертруда (1874—1946) — американська письменниця.

127

Джонсон, Семюел (1709-1784) — англійський письменник, літературознавець і лексикограф.

128

Кауліу Абрахам (1618-1667) — англійський поет.

129

Флобер, Гюстав (1821-1880) — французький письменник.

130

Джеймс, Генрі (1843-1916) — американський письменник, майстер психологічної прози; брат філософа В. Джеймса.

131

Квітень березень (англ).

132

Англійське слово "march" має два омонімічні значення: "березень" і "марш".

133

Данн, Джон Вільям (1875-1949) — англійський філософ.

134

Бредлі, Френсіс Герберт (1846-1924) — англійський філософ, провідний представник абсолютного ідеалізму.

135

Видимість і реальність (англ.).

136

Я не оцінював би високо ерудицію Герберта Квейна й ті думки, які він виклав на сторінці 215 своєї книжки, опублікованої 1897 р. Один зі співрозмовників у діалозі Платона "Політик" уже описував подібну до цієї регресію, що відбувається з Дітьми Землі або Автохтонами, які під впливом зворотного обертання космосу переходять від старості до зрілості, від зрілості до дитинства, від дитинства до зникнення, до ніщо. Так само Теопомп ((бл. 377-320 до н. е.) — давньогрецький історик.) у своїй "Філіпіці" розповідає про певні північні фрукти, які започатковують у тому, хто їх їсть, подібний зворотний процес... Набагато цікавіше уявити зворотний рух часу: такий стан, у якому ми спогадували б майбутнє й нічого не знали б про минуле або лише слабко передчували його. Див., наприклад, десяту пісню Дантового "Пекла", вірші 97-102, де порівнюються профетичне бачення й далекозорість.

137

Таємне дзеркало (англ.).

138

Літтон (Булвер-Літтон, Едвард, 1803-1873) — англійський письменник і державний діяч.

139

Вайлд, Оскар (1854-1900) — англійський письменник.

140

Ґедалья, Філіп (1889-1944) — англійський журналіст і письменник.

141

Фройд, Зигмунд (1856-1939) — австрійський психіатр і психолог, основоположник психоаналізу.

142

Ґрін, Жульєн (Джуліан) (1900-1998) — французький письменник американського походження.

143

Твердження (англ.).

144

Учорашня троянда (англ.).

145

Це мистецтво дозволить вам споглядати різні сполучення з 23 літер... — "Анатомія смутку", част. 2, розд. II, § IV (англ.).

146

Вічно (лат.).

147

В оригіналі рукопису відсутні цифри й великі літери. Знаки пунктуації обмежуються комою та крапкою. Ці два знаки, пробіл та двадцять дві літери алфавіту і складають ті двадцять п'ять символів, які нараховує невідомий автор рукопису. (прим. ред.).

148

Раніше на кожні три шестигранники була одна людина. Самогубства та легеневі захворювання порушили це співвідношення. Мене завжди опановує глибокий смуток, коли згадую, як багато ночей поспіль я мандрував коридорами та відполірованими сходами, не зустрічаючи жодного бібліотекаря. (прим. авт.).

149

Василід — сирійський теолог-гностик першої половини II ст.

150

Беда Вельмишановний (бл. 673-735) — англійський історик і богослов, учитель Церкви; шанується як святий.

151

Тацит, Публій Корнелій (бл. 55 — бл. 120 н. е.) — римський історіограф.

152

Повторюю: з мене досить того, що така книга може існувати. Я виключаю лише неможливе. Наприклад, жодна книжка не може водночас бути сходами, хоча, безперечно, є книги, в яких обговорюється, заперечується або доводиться така можливість, а також інші, структура яких відповідає структурі сходів. (прим. авт.).

153

Летісія Альварес де Толедо зазначила, що ця величезна Бібліотека побудована нераціонально; строго кажучи, для цього вистачило б одного тому звичайного формату, надрукованого кеглем дев'ятим або десятим, який налічував би нескінченну кількість нескінченно тонких сторінок. (Кавальєрі (Кавальєрі, Бонавентура (1597-1647) — італійський математик.) на початку сімнадцятого сторіччя сказав, що будь-яке тверде тіло складається з нескінченної кількості накладених одна на одну площин). Користуватися такою книгою було б не вельми зручно: кожна сторінка неминуче роздвоювалася б на дві інші, а незбагненна середня сторінка не мала б зворотного боку. (прим. авт.).

154

Лідел-Гарт, Безіл Генрі (1895-1970) — англійський військовий історик.

155

Вищій школі (нім.).

156

Безглузда й недоречна вигадка. Прусський шпигун Ганс Рабенер, або Віктор Рунеберґ, хотів вистрілити з автоматичного пістолета в капітана Ричарда Меддена, який прийшов з ордером, аби заарештувати його. Захищаючись, капітан поранив Рунеберґа, і від цієї рани той помер. (прим. вид.).

157

Знаменитий роман китайського письменника Сюециня (справжнє ім'я Цао Чжань).

158

Шахразада — оповідачка казок "Тисячі й однієї ночі".

159

Платон (427-347 до н. е.) — давньогрецький філософ, основоположник одного з фундаментальних напрямків античної філософії.

160

Ньютон, Ісаак (1643-1727) — англійський фізик, астроном, математик, основоположник класичної та небесної механіки.

161

Англійське прізвище Елберт (Albert) по-французькому вимовляється як "Альбер".